प्रकाशकाची सूचना

ज्ञानेश्वरीचा हा पाठ व ही प्रत छापण्याचा मुख्य उद्देश भाषाशास्त्रीय आहे. शक ११२८ तील भास्कराचार्यांच्या नातवाचा पाटण येथील शिलालेख किंवा शक ११९५ तील पंढरपूर येथील चौऱ्याशीचा शिलालेख, यांत जी मराठी भाषा आहे ती च मराठी भाषा ज्ञानेश्वरीची असली पाहिजे. इतर असल्यास खोटी.

अशी नम्र उमेद आहे कीं, प्रस्तुत व्याकरण ज्ञानेश्वरीचा व्याकरणशुद्ध अर्थ करण्याचें एक साधन होईल. कित्येक लोक सध्यां जो अर्थ करीत असतात तो कसा अशुद्ध असतो, हें या व्याकरणाचे साहाय्यानें स्पष्ट होणार आहे.

प्रस्तुत प्रतींत इतर आधुनिक पोथ्यांतील ओव्यांपेक्षां फार च ओव्या कमी आहेत. एखादअर्ध्या श्लोकाचें मुळीं च व्याख्यान नाहीं व कोठें कोठें दृष्टान्तांची हि खोगीरभरती नाहीं. त्यासंबंधानें विद्वानांनीं चर्चा करावी. मुख्य मुद्दा, व्याकरणदृष्ट्या भाषा काय असावी व खरा अर्थ कोणता असावा, हें पहाण्याचा आहे.

पाहिला खंड ह्मणून प्रथम १ ते १३ अध्याय प्रस्तावनेसह प्रकाशित केले. पुढे बाकीच्या अध्यायांचा दुसरा खंड केला व आज ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण प्रसिद्ध होत आहे. आगाऊ ग्राहकांकडे वरीलप्रमाणे पुस्तकें क्रमशः रवाना झालीं.

दुसऱ्या खंडांत पहिल्या खंडांतल्या इतकीं अशुद्धें राहिलीं नाहींत. 'करावेयाचें' बद्दल 'करावयाचें', 'तेयाचें' बद्दल 'तयाचें', अशीं एकाराभावाचीं कांहीं अशुद्धें असल्यास, तीं व्याकरण ज्यांनीं समजून घेतलें आहे त्यांच्या लक्ष्यांत तेव्हां च येतील. सबब दुसऱ्या खंडाला शुद्धिपत्र देण्याची आवश्यकता नाहीं.

पहिल्या खंडांत तेरापासून अठराव्या अध्यायापर्यंतची प्रत्येक अध्यायाची ओंवीसंख्या दिली होती, ती अध्यायाच्या शेवटल्या ओंवीचा आकडा पाहून दिली होती. हे अध्याय साक्षात् लिहून झाल्यावर असें दृष्टयुत्पत्तीस आलें कीं, एकनाथांच्या वेळीं ज्यानें पोथींत दुरुस्ती केली, त्या गृहस्थानें ओंव्यांच्या आंकड्यांत फिरवाफिरव केलेली आहे. सबब, दुसऱ्या खंडांत ओंवीसंख्या प्रत्येक अध्यायाची जी दिली आहे ती कायम समजावी.

तेराव्या अध्यायांतील पहिला श्लोक पोथींत बाहेरचा आहे. तेराव्या अध्यायाचे एकंदर श्लोक चवतीस व हा बाहेरचा मिळून पस्तीस. तेराव्या अध्यायांत

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविवेचन आहे. सबब कित्येक पोथ्यांत एतदर्थक एक श्लोक प्रारंभीं दिलेला असतो तो दुरुस्ती करणाऱ्यानें घोडलेला आहे. परंतु, ह्या पोथींतील एक अक्षर हि नगळावयाचें नाहीं, एतदर्थ तो येथें तसा च ठेविला आहे.

कांहीं कठीण शब्दांचे अर्थ दोन्ही खंडांत दिले आहेत. ते त्रुजवी समजावे. आदेशप्रक्रियेंत ज्ञानेश्वरींतील एकोनएक शब्दांचे अर्थ व परंपरा द्यावयाची आहे. तिच्यावरून शब्दांचे अर्थ स्पष्ट होतील. हें बृहत्सूचीचें काम अंदाजाबाहेर प्रचंड होत आहे. चार रुपयांत १०७६ पृष्ठें व्याकरणासह ग्राहकांस मिळालीं; त्यांत च बृहत्सूचीचा समावेश होणें शक्य नव्हे. बृहत्सूची प्रकाशित करण्याचें काम कोणीं तरी धनिकानें अंगिकारिलें पाहिजे.

विक्रीकरितां ज्ञानेश्वरीचे हल्लीं तीन प्रकार केले आहेतः (१) केवळ सबंध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये २॥; (२) प्रस्तावनेसह सबंध ज्ञानेश्वरी, किंमत रुपये तीन; (३) प्रस्तावनेसह सबंध ज्ञानेश्वरी व ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण, मिळून किंमत रुपये चार. नुसतें स्वतंत्र व्याकरण च कोणास पाहिजे असल्यास तें एक रुपयास मिळेल; असो.

श्रीज्ञानेश्वरीसारख्या अस्सल जुन्या प्रासादिक ग्रन्थाची ही शुद्ध प्रत सत्कार्योत्तेजक सभा भाविक व शास्त्रप्रवण महाराष्ट्रास अर्पण करीत आहे, तिचा स्वीकार होऊन शुद्ध पाठ व सत्य अर्थ प्रचलित होवो, अशी प्रार्थना आहे.

धुळें
कार्तिक वद्य ११
शके १८३१

चिटणीस
सत्कार्योत्तेजक सभा-धुळें.

ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण

१ ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेंत मराठीभाषेचा स्थूल इतिहास दाखवला. येथें ज्ञानेश्वरींतील मराठीभाषेचें व्याकरण देतों.

२ व्याकरणांत खालील प्रकरणें येतीलः—

१ वर्णेतिहास
२ आदेशेतिहास
३ नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास
४ क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास
५ निपातेतिहास

पैकीं दुसऱ्या प्रकरणाचा ह्मणजे आदेशेतिहासाचा प्रपंच शेवटीं करण्याचा विचार आहे. शब्दांतील कोणत्या हि वर्णाचा किंवा वर्णसमुदायाचा नाश करून त्याच्या स्थानीं जो नवा वर्ण येतो त्याला आदेश ह्मणतात. आर्षभाषा, पाणिनीयभाषा, प्राकृतभाषा, अपभ्रंशभाषा व मराठीभाषा, अशी परंपरा आहे. तेव्हां, अपभ्रंशांतून मराठींत येत असतां, शब्दांतील कोणत्या वर्णाचा किंवा वर्णसमुदायाचा नाश होऊन तत्स्थानीं कोणत्या नव्या वर्णाचा आदेश होतो, त्याचा प्रपंच ह्या प्रकरणांत व्हावयाचा आहे. मराठी अपभ्रंशोत्पन्न असल्यामुळें, दृष्टि प्रायः अपभ्रंशापर्यंत पोहोंचवावयाची आहे. प्राकृत किंवा संस्कृत शब्दांशीं मराठी शब्दांतील वर्णांची तुलना करण्याचें मुख्य प्रयोजन नाहीं. ह्या आदेशप्रकरणाला च यूरोपियन वैय्याकरण phonology किंवा phonetics ह्मणतात.

प्रथमान्हिक

वर्णेतिहास

वर्ण

३ अ, आ, इ, ई, उ, ऊं, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, ं, क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, त्, थ्,

ञ्, ट्, ण्, त्, थ्, द्, ध्, न्, प्, फ्, ब्, भ्, म्, य्, र्, ल्, व्, श्, ष्, स्, ह्, :, असे ५२ वर्ण ज्ञानेश्वरींत आहेत.

स्वर

अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ, असे १२ स्वर आहेत.

(१) ऱ्हस्व अथवा एकमात्रकः–अ, इ, उ, ऋ, ऌ.

(२) दीर्घ अथवा द्विमात्रकः–आ, ई, ऊ, ए, ऐ, ओ, औ.

(३) प्लुत अथवा त्रिमात्रकः–सर्व स्वर.

(४) उदात्तः—सर्व स्वर.

(५) अनुदात्तः—सर्व स्वर.

(६) स्वरितः—सर्व स्वर.

(७) सानुनासिकः—सर्व स्वर.

(८) निरनुनासिकः—सर्व स्वर.

इतिहासः–(१) *जसे आर्यभाषेला स्वर आहेत, तसे च ज्ञानेश्वरीभाषेला* आहेत. ज्ञानेश्वरी स्वरांत वाचीत व वाचतात. सध्यां हि पुराणिक पुराण, हरिदास कथा, आणि बायका वटसावित्री वगैरे कहाण्या स्वरांत सांगतात. सारांश, आर्यकालापासून आतांपर्यंत उदात्त, अनुदात्त व स्वरित अशा स्वरांत बोलण्याची परंपरा कायम आहे. इतकें च कीं वर्तमान मराठींत व्यवहारांतील गद्य बोलण्यांत स्वर फार माफक योजतात.

(२) संस्कृतांतील दीर्घ ॠ ज्ञानेश्वरी मराठींत नाहीं.

(३) मराठींतील अनुनासिकाची परंपरा आर्यकालापासूनची आहे. *एतत्संबंधीं विवेचन ग्रंथमालामासिकपुस्तकांत* सायन्त केलें आहे.

(४) ऋ, ॠ, ऌ, ऐ आणि औ हे पांच स्वर अपभ्रंशांत नव्हते. ज्ञानेश्वरी मराठींत आहेत. अपभ्रंश शक ४०० च्या सुमारास नष्ट झाला व त्या च सुमारास

मराठी सुरू झाली. मराठीच्या सुरवातीस भारतवर्षात संस्कृताचें पुनरुज्जीवन झालें, आणि मराठींत संस्कृत वर्ण व शब्द शिरले.

व्यंजनें.

कंठ्यः–क्, ख्, ग्, घ्, ङ्, ह्, ः.
तालव्यः–च्, छ्, ज्, झ्, ञ्, य्, श्.
दंत्यतालव्यः– च़्, छ़्, ज़्, झ़्, ञ़्.
मूर्धन्यः–ट्, ठ्, ड्, ढ्, ण्, र्, ष्.
दंत्यः–त्, थ्, द्, ध्, न्, ल्, स्.
ओष्ठ्यः–प्; फ्, ब्, भ्, म्.
दंत्यौष्ठ्यः–व्.
नासिक्यः– (अनुस्वार) ं

(१) एकंदर ४० व्यंजनें आहेत. मागील स्वराला द्विमात्रक करण्याचा धर्म त्यांच्या ठाईं असल्यानें, अनुस्वार व विसर्ग यांची गणना व्यंजनांत केली आहे. विसर्ग अपभ्रंशांत नाहीं; ज्ञानेश्वरींत आहे.

(२) दंत्यतालव्य व्यंजनें संस्कृतांत नाहींत; महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत आहेत. 'यः' बद्दल महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत 'जो' येतो त्याचा उच्चार तालव्य नसून दंत्यतालव्य आहे. वस्तुतः संस्कृतांतील तालव्य चचा उच्चार च्यच्या जवळजवळ असतो. मराठी पोथ्यांतून 'विचार' हा शब्द 'विच्यार' असा लिहिलेला फार आढळतो. 'ज्योतिस्' हा संस्कृत शब्द 'जोइस' असा महाराष्ट्रींत होतो. म्हणजे 'ज' तील 'य' काढून टाकण्याकडे महाराष्ट्रीची प्रवृत्ति दिसते. म्हणजे तालव्य ज अथवा ज्य यांचा दंत्यतालव्य ज़ करण्याकडे महाराष्ट्रीची

प्रवृत्ति होती, असें म्हणणें प्राप्त होतें. ही प्रवृत्ति मराठीनें उचललेली आहे.

(३) ळ् हा वर्ण आर्षभाषेंत आहे; संस्कृतांत नाहीं; प्राकृतांत व अपभ्रंशांत आहे; ज्ञानेश्वरींत नाहीं; तत्पश्चात्क मराठींत व तदितर तत्समकालीन लेखांत आहे. शक ११९५ तील पंढरपूर येथील चौन्यायशीच्या शिलालेखांत व शक ४१० तील मंगळवेढ्याच्या शिलालेखांत आहे. ह्यावरून असें दिसतें कीं संस्कृत उच्चाराचें अनुकरण करण्याकडे ज्ञानेश्वराचा व्यक्तिशः किंवा जातिशः किंवा प्रांतशः ओढा होता. एथूनतेथून मजजवळील सगळ्या सबंद ज्ञानेश्वरींत ळ् हा वर्ण नाहीं.

(४) ङ् व ञ् हे नासिक्य ज्ञानेश्वरींतील प्राकृतिकोद्भव ऊर्फ अपभ्रंशोद्भव शब्दात नाहींत; संस्कृतसम शब्दांत, अर्थात् विकल्पेकरून आहेत.

(५) श् व ष् महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींत; ज्ञानेश्वरींत आहेत.

(६) ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे वर्ण आहेतः---महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशातून आलेले वर्ण व ज्ञानेश्वराने संस्कृतांतून घेतलेले वर्ण. ज्ञानेश्वरीच्या तद्भव भागांत प्रायः पहिला प्रकार आढळतो व तत्सम भागांत दुसरा प्रकार सापडतो.

(७) येथें एवढें सांगितलें पाहिजे कीं ज्ञानेश्वरींत दोन प्रकारचे शब्द आहेतः--तद्भव आणि तत्सम. तद्भव ह्मणजे अपभ्रंशापासून अपभ्रंश होऊन निघालेले. तत्सम ह्मणजे संस्कृतसम, असा एथें विशिष्ट अर्थ समजावा. तत्सम ह्मणजे अपभ्रंशसम किंवा महाराष्ट्रीसम असे हि दोन अर्थ होऊं शकतील, परंतु, ते येथें उक्त नाहींत.

(८) ज्ञानेश्वरींत शेंकडा पंचवीस पासून तीस शब्द तत्सम येतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखांत शेंकडा

पंधरा शब्द तत्सम येतात. शक १०५१ तील अभिलषितार्थचिंतामणींतल्या पदांत शेंकडा साहासष्ट शब्द तत्सम येतात. शक ६५८ तील चिकुर्डे येथील ताम्रपटांत शेंकडा चौऱ्यायशी शब्द तत्सम येतात. आणि शक ४१० तील मंगळवेढें येथील ताम्रपटांत शेंकडा दहा तत्सम येतात. म्हणजे तत्सम शब्द अगदीं प्रारंभापासून मराठी लेखांत येतात. अलीकडील शिष्ट लेखक व लोक तेवढे मराठींत संस्कृत शब्द फार योजतात व पूर्वीची ज्ञानेश्वरादि मंडळी कमी योजीत, असें म्हणण्याला कांहीं विशेष आधार नाहीं. महाराष्ट्रीभाषेंतील गाथासप्तशति, सेतुबंध वगैरे ग्रंथांत संस्कृत शब्द किंवा तत्सम शब्द शेंकडा एखाददुसरा सांपडल्यास नकळे. ती च कथा अपभ्रंशासंबंधानें आहे. असें असून अपभ्रंशोत्पन्न मराठींत संस्कृतसम ऊर्फ तत्सम शब्द मूळापासून च कां वरें आढळतात? उत्तरः—पूर्वचालुक्यांच्या राशियतीचा प्रारंभ व मराठीभाषेचा प्रारंभ समकालीन आहे. चालुक्यांच्या अमदानींत संस्कृतभाषेला राजमान्यत्व, शिष्टमान्यत्व व विद्वन्मान्यत्व आलें होतें आणि महाराष्ट्री व अपभ्रंश लोपल्या होत्या. बौद्ध धर्म व जैन धर्म यांचा पाडाव झाल्यामुळें प्राकृत भाषांचा हि पाडाव झाल्यासारखा च झाला. चालुक्यराजे सनातनधर्माभिमानी पडल्यानें संस्कृत भाषेला पुनरुत्तेजन मिळालें, व सामान्य लोकांच्या बोलण्यांतील जी मराठी भाषा तींत हि संस्कृत शब्दाचा कमजास्त प्रवेश झाला. लेखक किंवा वक्ता विद्वान नसला, तर कमी प्रवेश होई; व असला तर जास्त होई. विषय लौकिक कामधंद्याचा असला तर कमी स्पर्श होई; शास्त्रीय असला तर जास्त होई.

(९) संस्कृत ही शुद्ध व शिष्ट भाषा मानून, तींतील शब्दांतल्या वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन अशिष्ट शब्द बनले त्यांना अपभ्रष्ट हें विशेषण लागू लागलें. ह्या न्यायानें महाराष्ट्री संस्कृताचा अपभ्रंश, अपभ्रंश अथवा अव-

हट्टभासा महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश व मराठी अवहट्टभाषेचा अप-भ्रंश समजण्याची चाल आहे. हें बोलणें संस्कृतदृष्टीनें झालें. प्राकृतदृष्टीनें सर्व विचार अगदीं उलट होतो. संस्कृत शब्दांतील वर्णांचा नाश किंवा फेरबदल होऊन जे नवीन शब्द बनले ते संस्कृततर शब्द होत, असें हि उत्तरोत्तर बोलतां येईल. अपभ्रष्टभाषा या शब्दाऐवजीं सुलभोच्चारप्रवणभाषा अशी परिभाषा योजल्यास, हा वाद च मिटतो.

प्रथमाह्निक समाप्त

द्वितीयाह्निक

नामविभक्तिप्रत्ययेतिहास

४ ज्ञानेश्वरींत सर्व नामें (अर्थात् विशेषणें) स्वरान्त आहेत. अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ, हे ९ स्वर पुल्लिंगी नामांच्या अंतीं आढळतात.

(१) स्वरान्तत्वाचा धर्म मराठीनें अपभ्रंश व महाराष्ट्री भाषांपासून वंशपरंपरेनें घेतला आहे.

(२) ज्ञानेश्वरींत द्विवचन नाहीं. हा हि धर्म मराठीनें अप-भ्रंशापासून उचलला आहे.

(३) मराठींत आठ विभक्त्या आहेत. हा धर्म मराठीनें संस्कृतांतून, महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून घेतला आहे. चतुर्थी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत क्वचित् आढळते.

(४) ऐ, औ, हे स्वर शब्दाच्या अंतीं महाराष्ट्रींत व अपभ्रं-शांत येत नाहींत; ज्ञानेश्वरींत येतात.

५ अकारविल्हानें पुल्लिंगी नामांच्या विभक्तींचीं रूपें देतों व त्यांचा इतिहास सांगतों,

अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें एकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	जुनें मराठी	नवें मराठी
मूळशब्द—पुत्र	पुत्त	पुत्त	पूत	पूत
प्रथमा—पुत्रस्	पुत्तो	पुत्तु	पूतु	पूत
द्वितीया—पुत्रम्	पुत्तम्	पुत्तु	पूतु	पूत
तृतीया—पुत्रेण	पुत्तेण	पुत्तेण–पुत्तें	पूतें-पूतेन	पुतानें
चतुर्थी—पुत्राय	पुत्ताअ		पूता-पूतासि-तें-थें	पूतास-ला-तें
पञ्चमी—पुत्रात्	पुत्ताउ, पुत्ताहिंतो, पुत्तात्तो.	पुत्ताहु–हुं	पूताहून-तून; हूनि, हूनियां, -तूनि, -तूनियां; पूतौनि, पूतौनु, पूतौंतु	पूताहून-तून
षष्ठी—पुत्रस्य	पुत्तस्स	पुत्तस्सु, पुत्तह	पूता	पूताचा-ची-चें पूता
सप्तमी—पुत्रे	पुत्तम्मि-पुत्ते	पुत्ति-पुत्ते पुत्तें-पुत्ताहिं	पूतीं, पूतें, पूतौंतु	पूतांत-पूतीं
संबोधन—पुत्र	पुत्त-पुत्ता	पुत्त-पुत्ते	पूता, पूत	पुता

अकारान्त पुल्लिंगी एकवचनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत येणेंप्रमाणे येतातः—

मूळशब्दः—गणेश, अनुग्रह, देव, संशय, दिअ, ठाय, राअ, ठाअ.

प्रथमाः—गणेशु, अनुग्रहो, देओ, संशयो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आश्रो.

द्वितीयाः—गणेशु, सौरसु, पूरु, परागु, ठाओ, अभिप्राओ, अंतराओ, विस्मो.

तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, सेतुगुडेन (पटरपूर).

चतुर्थीः—सागरा, ठाया, सूर्यातें, योगभ्रष्टासि.

पंचमीः—मेघाहूनि, मेचौनि, समुद्रौनि, समुद्रातु, मूळाहूनि.

षष्ठीः—नाभिकाराचा, उगलाचें, व्यासाची, देवा, कृष्णा, योला, भीष्मा.

सप्तमीः—घटिं, उदयीं, ठाँईं, सवाईं, वेले, (पु.) प्रासे (पु.), ग्रामांतु.

संबोधनः—विदग्धा, पार्था, कृष्णा, कृष्णे, विठ्ठले, गोविंदे.

शब्दयोगीः—विवेकावरि, अर्थातव, व्यापारालागौनि, क्षणवेन्हि, अर्जुनेंसिं, महेशेंसि, धर्मेविण, कल्पांतुवेन्ही वाढतेनाहीं, क्षणवांचौनि.

(१) प्रथमाः—अपभ्रंशांत नियमेंकरून अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एकवचन उकारान्त होतें. जुन्या ज्ञानेश्वरींत हि तो च प्रकार प्रायः आढळतो. फक्त, य् आणि व् हे दोन उष्मवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त्य असतो त्या शब्दांचें एकवचन ओकारान्त होतें; जसें, अनुग्रहो, देओ, संशयो, संजयो, कटाहो, विजयो. यान्त्य, वान्त्य किंवा हान्त्य शब्दांपासून मराठींत जीं मूळरूपें यं, घ किंवा ह् यांचा लोप होऊन बनलीं त्यांचें एकवचन ओकारान्त नियमानें होतें:—

सं.	प्रा.	अ.	जु. म.
१ विस्मय,	विस्मअ,	विस्मअ,	विस्मा + उ=विस्मो.
२ आश्रय,	आसअ,	आसअ,	आसा+उ=आसो—श्रो.
३ देव,	देउ,	देउ,	देअ + उ=देओ, देवो.
४ दिवस,	दिअस,	दिअह,	दिअ+उ=दिओ.

ह्या चारी स्थळीं वस्तुतः उ प्रत्यय च लागलेला आहे, परंतु संधिकार्यानें ओ दृश्यमान होतो.

हा एकवचनी उ प्रत्यय संस्कृत अस् , प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ, अशा परंपरेनें आला आहे, द्राविडभाषासंसर्गानें आलेला नाहीं. अस् प्रत्ययाचा उ प्रत्यय पणतू आहे.

हा उ-प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. घेउनु, कीरु, वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु, वगैरे संस्कृत शब्दांत जुडून व वैदिक भाषेंत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ-अव्ययाचा होतो.

(२) द्वितीया:-प्रथमेप्रमाणें. अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप

संस्कृतांत पुत्रम् , व महाराष्ट्रींत पुत्तम् ,

असें होतें, परंतु अपभ्रंशांत पुत्तु असें च रहातें. तेव्हां प्रथमेप्रमाणें च द्वितीयेचीं रूपें बनविण्याची लकब मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाहीं. आणि असें च होणें अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती सुरू केल्या त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या.

(३) तृतीया:—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तें अशीं दोन रूपें बनविलीं. पुत्तेण मधील ण चा अनुनासिक बनवून पुत्तें हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं, अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेण् असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत. कालान्तरानें ण् चा सहज च अनुनासिक बनला व पुत्तें हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ण चा न होऊन पूतेन व पूतें अशीं दोन रूपें बनलीं. ज्ञानेश्वरींत, मेघें, ईश्वरें, जाणतेन, पढियंतेन हीं रूपें येतात. पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत पंडितें, नायकें, गुंद्रेन, राणेन, सेतुगुडेन, अशीं दोन्हीं प्रकारचीं रूपें आहेत.

ईश्वरें ह्या तृतीयेच्या रूपाला सिं हा प्रत्यय लागून ईश्वरेंसिं-रूप होतें. संस्कृत सम ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप सवँ असें होतें. सवँची एकवचनी सप्तमी सविँ, सवेँ, अशी होते. सविँ चें मराठी रूप सइँ; व त्याचा अपभ्रंश सिँ.

(सं०) ईश्वरेण.समम्=(अप.)ईश्वरें सविँ(म.) ईश्वरेंसिं (ईश्वरासह).

अर्जुनें=अर्जुनानें; अर्जुनेंसिँ=अर्जुनासह.

इंद्रियें-इंद्रियानें; इंद्रियेंसि=इंद्रियासह.

(जुनें मराठी) ईश्वरेंसिं=(वर्तमान मराठी) ईश्वराशीं.

अकारान्त पुल्लिंगी एकवचनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत येणेंप्रमाणें येतात:—

मूळशब्द:—गणेश, अनुग्रह, देव, सहाय, दिअ, ठाय, राअ, ठाअ.

प्रथमा:—गणेशु, अनुग्रहो, देओ, सहायो, दिओ, ठाय, सूर्यु, विस्मो, आओ.

द्वितीयाः—गणेशु, सोरसु, पूरु, पराणु, ठाओ, अभिप्राओ, अंतराओ, विस्मो.

तृतीयाः—ईश्वरें, राणेन, सेतुगुडेन (पंढरपूर).

चतुर्थीः—सागरा, ठाया, सूर्यातें, योगभ्रष्टासि.

पंचमीः—मेघाहूनि, मेघौनि, समुद्रौनि, समुद्रातु, मूळाहूनि.

षष्ठी.—नाभिकाराचा, उजळाचें, व्यासाची, देवा, कृष्णा, योला, भीष्मा.

सप्तमी:—घटिं, उदयीं, ठाइँ, सहाइँ, घेले, (पु.) प्रान्ते (पु.), ग्रामातु.

संबोधनः—विदग्धा, पार्था, कृष्णा, कृष्णे, विठ्ठले, गोविंदे.

शब्दयोगीः—विवेकातरि, अर्थातव, व्यापारालागीनि, क्षणवेन्हि, अर्जुनेंसि, महेशेंसि, धर्मेविण, कल्पानुवेन्हीं वाढतेनसिं, क्षणवाचौनि.

(१) प्रथमाः—अपभ्रंशांत नियमेंकरून अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एकवचन उकारान्त होतें. जुन्या ज्ञानेश्वरींत हि तो च प्रकार प्रायः आढळतो. फक्त, य् आणि व् हे दोन उष्मवर्ण व ह् हा महाप्राण ज्या शब्दांचा उपान्त्य असतो त्या शब्दाचें एकवचन ओकारान्त होतें; जसें, अनुग्रहो, देओ, सहायो, राजयो, कटाहो, विजयो. यान्त्य, वान्त्य किंवा हान्त्य शब्दापासून मराठींत जीं मूळरूपे य, व किंवा ह यांचा लोप होऊन बनलीं त्यांचें एकवचन ओकारान्त नियमानें होतें:—

सं.	प्रा.	अ.	ज्ञा. म.
१ विस्मय,	विस्मअ,	विस्मअ,	विस्मा + उ=विस्मो.
२ आलय,	आलअ,	आलअ,	आला+उ=आलो—ओ.
३ देव,	देउ,	देउ,	देअ + उ=देओ, देवो.
४ दिवस,	दिअस,	दिअह,	दिअ+उ=दिओ.

ह्या चारी स्थलीं वस्तुतः उ प्रत्यय च लागलेला आहे, परंतु उधिकार्यानें ओ दृश्यमान होतो.

हा एकवचनी उ प्रत्यय संस्कृत अस्, प्राकृत ओ, अपभ्रंश उ, अशा परंपरेनें आला आहे, द्राविडभाषासंसर्गानें आलेला नाहीं. अस् प्रत्ययाचा उ प्रत्यय् पणन् आहे.

हा उ–प्रत्यय दुसऱ्या एका उ-पासून भिन्न आहे. पैउनु, कीव, वगैरे शब्दांच्या शेवटीं जो उ येतो तो वैदिक व संस्कृत भाषांतील उ अव्ययाचा पणतू होय. किमु, नु, वगैरे संस्कृत शब्दांत सुद्धां व वैदिक भाषेत स्वतंत्र प्रचार ह्या उ–अव्ययाचा होतो.

(२) द्वितीयाः–प्रथमेप्रमाणें अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप

संस्कृतांत पुत्रम् , व महाराष्ट्रींत पुत्तम् ,

असें होतें, परंतु अपभ्रंशांत पुत्तु असें च रहातें. तेव्हां प्रथमेप्रमाणें च द्वितीयेचीं रूपें बनविण्याची लकब मराठीनें अपभ्रंशापासून उचलली आहे, महाराष्ट्रीपासून किंवा संस्कृतापासून उचलली नाहीं. आणि असें च होणें अपरिहार्य होतें. अपभ्रंशानें ज्या ज्या पद्धती सुरू केल्या त्या त्या मराठीनें चालू ठेविल्या.

(३) तृतीयाः—महाराष्ट्री पुत्तेण पासून अपभ्रंशानें पुत्तेण व पुत्तँ अशीं दोन रूपें बनविलीं. पुत्तेण मधील ण चा अनुनासिक बनवून पुत्तँ हें रूप साधलें. ह्यावरून असें दिसतें कीं, अपभ्रंश बोलणारे लोक कांहीं काल पुत्तेण् असा व्यंजनान्त उच्चार करीत असत. कालान्तरानें ण् चा सहज च अनुनासिक बनला व पुत्तें हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. ह्या दोन रूपांवरून मराठींत ण चा न होऊन पूतेन व पूतें अशीं दोन रूपें बनलीं. ज्ञानेश्वरींत, मेघें, ईश्वरें, जाणतेन, पढियंतेन हीं रूपें येतात. पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत पंडितें, नायकें, शुद्रेन, राणेन, सेतुगुडेन, अशीं दोन्हीं प्रकारचीं रूपें आहेत.

ईश्वरें ह्या तृतीयेच्या रूपाला सिं हा प्रत्यय लागून ईश्वरेंसिं रूप होतें संस्कृत सम ह्या शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप सवँ असें होतें. सवँची एकवचनी सप्तमी सवि, सवैं, अशी होते. सवि चें मराठी रूप सईं; व त्याचा अपभ्रंश सिं

(सं०) ईश्वरेण समम्=(अप.)ईश्वरें सविँ(म.) ईश्वरेंसिं (ईश्वरासह)

अर्जुनें=अर्जुनानें; अर्जुनेंसिं=अर्जुनासह;

इंद्रियेँ-इंद्रियानें; इंद्रियेंसिं=इंद्रियासह

(जुनें मराठी) ईश्वरेंसिं=(वर्तमान मराठी) ईश्वराशीं.

हा सिँ प्रत्यय सह्मपासून निघालेला नाहीं. कारण, महाराष्ट्रींत मे अप-भ्रंशात सहमधील ह तसा च रहातो. परतु समममधील म चा अपभ्रंशात वँ होतो. सप्तमीच्या सिँ ह्या रूपाशीं इदियँ ह्या तृतीयेच्या रूपाचा संयोग होऊन, हा तृतीया–सप्तमी योग झाला आहे. सस्कृतात, महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशात समम् शब्द तृतीया घेतो, सबब, सिँ शब्द मराठींत हि तृतीया घेतो.

ज्ञानेश्वरींत असतेनि, मेघाचेनि वगैरे इकारान्त तृतीयेच्या एकवच नाचीं रूपें येतात. उ अव्ययाप्रमाणें ही इ अव्यय आहे.

मेघाचेनि मुखें, पिंडाचेनि मिसें,

असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत आढळतात. इ पादपूरणार्थी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशात योजतात. करुनु, करुनि, ह्या जोडींतील दुसऱ्या शब्दातली जी अत्य इ ती मेघाचेनि ह्या रूपातील इ–हून निराळी आहे. कारणें क्रियापद-विचारात देणार आहें.

(४) चतुर्थी –प्राकृतात चतुर्थी नाहीं, असा नियम वैय्याकरणानीं केला आहे. परतु, पिशेल आपल्या ग्रामाटिकात पुत्ताअ (पु.) इत्थित्ताए, देवत्ताए (देवत्वाय), वगैरे एकवचनी चतुर्थीचीं रूपें देतो. त्यावरून असें म्हणावें लागतें कीं, चाही प्राकृतातून, अर्थात् महाराष्ट्रींतून चतुर्थी अजीबात लुप्त झाली नव्हती. लुप्त झाली नव्हती, याला एक सबळ आधार आहे. जुन्या मराठींत पूता असें जें रूप आहे त्याची वशपरपरा अन्यथा सोपपत्तिकत्वेंकरून दाखविता येत नाहीं. महाराष्ट्रींत सस्कृत पुत्राय पासून पुत्ताअ, अपभ्रंशात महाराष्ट्री पुत्ताअ पासून पुत्ता, व अपभ्रंशातील पुत्ता पासून मराठी पूता, अशी परपरा असली पाहिजे. पैकीं महाराष्ट्री पुत्ताअ हें रूप उपलब्ध आहे, अपभ्रंशातील पुत्ता हें रूप उपलब्ध नाहीं. परतु, तें अप-भ्रंशात क्वचित् प्रचारात होतें, ह्यात सशय नाहीं. चतुर्थीच्या स्थलीं षष्ठीच्या रूपाचा उपयोग करण्याचा प्रचार जसजसा प्राधान्येंकरून होऊ लागला, तसतसा मूळ चतुर्थीचीं रूप लोप पावत चाललीं, हें खरें आहे. तथापि चतुर्थी अजीबात लोप पावली नाहीं. तेव्हा, महाराष्ट्रींतील लुप्तप्राय चतुर्थीचें जें पुत्ताअ रूप त्यापासून अपभ्रंशद्वारा मराठींतील पूता हें चतुर्थीच्या एकवचनाचें रूप साधलें गेलें, हें स्पष्ट आहे.

मराठींत आसपास असा एक शब्द आहे. पैकीं, पास, पासिं, पासून, हीं रूपें पार्श्वं, पार्श्वे, पार्श्वात् ह्या रूपांपासून निघालीं; आणि आस, आसिं, आसून, हीं रूपें आर्श्वं, आर्श्वे, आर्श्वात; आस, आसे, आसाहूँ, अशा परंपरेनें निघालीं. पूतासि-सिँ हें रूप चतुर्थीचें एकवचन पूता + सप्तमीचें एकवचन आसि-सिँ मिळून बनलें आहे. पुता + आसि-सिँ = पुतासि - सिँ.

पूतास असें अकारान्त रूप मजजवळील ज्ञानेश्वरींत किंवा चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत एक हि नाहीं. पुत्तस्स ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास रूप निघालें असतें, तर हें रूप ज्ञानेश्वरींत हटकून सापडतें. शिवाय, षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून पूतासि हें रूप निघालें नाहीं, हें विधान करण्याला दुसरें एक प्रमाण आहे. पूतांसि असें चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप जुन्या ज्ञानेश्वरींत सापडतें. संस्कृत पुत्रस्य, महाराष्ट्री पुत्तस्स व अपभ्रंशांतील पुत्तस्सु ह्या षष्ठीच्या एकवचनी रूपापासून जर मराठी पूतास हें रूप निघालें असतें, तर अनेकवचनी पूतांसि हें मराठी रूप संस्कृत-महाराष्ट्री-अपभ्रंश षष्ठीच्या अनेकवचनापासून निघावयास हवें होतें. परंतु, तसें तें निघालेलें नाहीं.

पूता + ँ (अनेकवचनाचा अनुनासिक) + आसि-सिँ=पूतांसि अशी ह्या अनेकवचनी रूपाची पृथक्कृति आहे. पुत्ताणा-पुत्ताणम् ह्या संस्कृत-अपभ्रष्ट षष्ठीच्या अनेकवचनी रूपापासून कोणत्या हि उपायानें पूतांसि हें रूप साधता येत नाहीं. तस्मात्, पुत्रस्य, पुत्राणाम्, ह्या षष्ठीच्या रूपापासून मराठी चतुर्थीचीं रूपें निघालीं नाहींत.

पूतेंसिँ हे रूप जसें तृतीया व सप्तमी ह्या दोन विभक्त्यांच्या संयोगानें बनलें आहे, तसेंच पुतासि-सिँ हें हि रूप चतुर्थी (पूता) व सप्तमी (आसि-सिँ) ह्यांच्या संयोगानें बनलें आहे.

पूतेंसिँ (तृ. ए.) व पूतासि-सिँ (च. ए.) ह्या रूपासंबंधानें बीम्सनें फारच घोटाळा केला आहे. हीं दोन्हीं रूपें तो पूतांशी—शीं अशीं लिहितो, व पूतास + ई (तृतीया अनेकवचनाचा प्रत्यय) असा त्याचा

विग्रह करतो. परंतु जुनीं मराठी रूपें माहीत नसल्यामुळें, ह्या असंबद्ध कल्पना त्यानें रचल्या आहेत, हें स्पष्ट आहे.

वर्तमानमराठींत *ला प्रत्यय लागून पूताला* अर्से रूप *अलीकडे* दोन-अडीचशें वर्षें होतें. हा *ला* प्रत्यय शिवाजीच्या व रामदासाच्या काला पर्यंत नव्हता. हा *ला* फारसी रा ह्या चतुर्थीच्या किंवा द्वितीयेच्या प्रत्ययापासून र चा ल उच्चार करून घेतलेला आहे. बीम्स वगैरे वैय्याकरण *लाग* धातूपासून *ला* निष्पन्न करतात. परंतु, हा *लागधातूत्पन्न ला* शिवाजी व रामदास ह्यांच्या अंतापर्यंत मराठींत मुळींच नव्हता, हें त्यांना माहीत नव्हतें. एतत्संबंधीं साग्र विवेचन मराठ्यांच्या इतिहासाच्या साधनांच्या आठव्या खंडाच्या प्रस्तावनेंत केलेलें आहे.

अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या चतुर्थीच्या एकवचनाचें एक तैंत्य रूप होतें, जसें, पूतातें. मजजवळील तीनशें वर्षांच्या सुमारच्या गुरुचरित्राच्या एका पोथींत गुरुथें, घराथें अशीं थैंत्य रूपें यतात. मंगलोर येथें रोमन लिपींत छापलेल्या कोकणी-पैशाची खिस्त-पुराणात हि हें थैंत्य रूप येतें (इ० स० १६००) मजजवळील ज्ञानेश्वरींत (शक १२१२ सुमार) हें थैंत्य रूप क्वचित् येतें. पंढरपूर येथील चौऱ्यायशीच्या शिलालेखांत (शक ११९५) " श्रीविठ्ठलराया अर्थे " अशीं पदें आलीं आहेत. तात्पर्य, चतुर्थीचा तें प्रत्यय अर्थे ह्या संस्कृत शब्दापासून निघाला आहे.

(संस्कृत) अर्थे=(महाराष्ट्री) अत्थे=(अपभ्रंश) अथ्थे= (जुनाट मराठी) थें किंवा थें=(जुनें मराठी)तैं.

पूतातैं हा अनुनासिकान्त्य शब्द पूताते असा निरनुनासिक लिहिला व उच्चारला तरी सशास्त्र आहे. अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः । ८।४।५७, ह्या पाणिनीय सूत्रान्वयें संस्कृतांत बहुत स्वर विकल्पेंकरून सानुनासिक उच्चारीत. महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्यांना हि हा च नियम लागू असे. मराठींत हि अनुनासिक विकल्पेंकरून उच्चारतात.

(५) पंचमीः-अपभ्रंशांतील पुत्ताहुँ ह्या सानुनासिक रूपावरून मराठी पूताहू हें रूप अनुनासिकाचा न यनून झालें आहे; व पुत्तातो-पुत्तातो ह्या महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपावरून पुताहोन हें जुनें मराठी रूप

साधलें गेलें आहे. पुत्तातु असें हि रूप पैशाचींत येतें. पूताहून ह्या रूपाच्या धर्तीवर तो चा तू होऊन पूतातून हें रूप निष्पन्न झालें. इ हें पादपूरक लागून पूताहूनि, पूतावोनि, पूतातूनि, हीं रूपें बनलीं. ह्या रूपाच्या शेवटीं क्वचित् दीर्घ ई येऊन–हुनी,–तुनी,–हूनी,–तूनी, अशीं रूपें होतात. ही दीर्घ ई सुद्धा पादपूरक च आहे.

पूतातोनी ह्या रूपातील तो च्या धर्तीवर पूताहूनि ह्या रूपातील हू चा हो होऊन पूताहोनि असें रूप होतें. हो चा ओ होऊन संधिकार्यानें पूतौनि असें रूप बनतें उ पादपूरक लागून पूतौनु असें हि रूप क्वचित् होतें. इयाँ हें पादपूरक लागून करौनियाँतील इयाँच्या धर्तीवर धरौनियाँ असें हि रूप आढळतें. ह्या इयाँ चा छडा क्रियापदविचारात करणें इष्ट आहे.

महाराष्ट्रींतील पुत्तात्तो ह्या रूपावरून लुप्त अपभ्रंशद्वारा पूतोंतु असें हि एक रूप ज्ञानेश्वरींत येत पूतोंतु ह्या रूपातील ता वरील अनुनासिक परंपरादृष्ट्या आगंतुक आहे. मराठांत विकल्पानें वाटेल तो स्वर व ऊष्म सानुनासिक होतो, ही हि बाब लक्षात ठेविली पाहिजे.

होऊन ह्या ऊन–प्रत्ययान्त धातुसाधितापासून हून प्रत्यय निघाला, अशी डाक्टर भांडारकरांची व्युत्पत्ति होती. परंतु ती महाराष्ट्री व अपभ्रंश भाषांची विस्तृत चिकित्सा व पृथक्कृति होण्यापूर्वीची ह्मणजे वीस–पंचवीस वर्षांपूर्वीची होती. शक ९०० पासून शक १२१२ पर्यंतच्या कोणत्या हि शिलालेखांत किंवा ग्रंथात पंचम्यर्थी होऊन हें धातुसाधित योजलेलें आढळत नाहीं. ह्मणजे परंपरादृष्ट्या व इतिहासदृष्ट्या हून हा प्रत्यय होऊन पासून साधला जाणें अशक्य आहे. परंपरा व इतिहास हे निरुक्तीचे दोन नेत्र होत. तद्व्यतिरिक्त ती आंधळी होय.

— कोंकणातील लोक ह च्या ऐवजीं स उच्चारून घरसून, मुंबईसून वगैरे अपभ्रष्ट रूपें करतात.

(६) षष्ठी —(स) पुत्रस्य=(महा.) पुत्तस्स=(अप.) पुत्तह= (मरा.) पूता, अशा परंपरेनें मराठींत षष्ठीचें एकवचन आलें आहे.

हें शब्दें विण संवादिजे । इंद्रियां नेणता भोगिजे ।
बोला आदिं झोंबिजे । प्रमेयासि ॥ अध्याय १, ओंवी ५८ ॥
तेणें तें आनंदिजे । भीष्मा तळिं राहिजे ।

ह्मणे द्रोणातेँ परिसिजे । तुह्मीं सकळीं ॥ अध्याय १, ओवी १२३॥

ह्या दोन ओव्यात बोला व भीष्मा हीं बोल व भीष्म ह्या दोन अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं रूपें आहेत. "पिशाच्या हातीं," "रामा करीं" वगैरे प्रयोगात पिशाच्या व रामा हीं दोन रूपें पिशाच्य व राम ह्या अकारान्त नपुंसक व पुल्लिंगी नामांच्या षष्ठीच्या एकवचनाचीं आहेत. हे प्रयोग अलुक्समासाचे समजणें अयोग्य आहे.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
अत्र	अत्थ	एत्थु–त्थुँ	एथून
अत्रत्य	अत्थच्च	एत्थुच–एत्थुँच	एथूनच, एथच, एथिच(ह.)

येथें त्य पासून च्च–च निघालेला आहे (वररुचि ३–२७) हा त्य पासून निघालेला च्च-च मराठींत विभक्तिरूपाना लावतात, जसें,

संस्कृत		महाराष्ट्री		अपभ्रंश		मराठी.
ग्राम + त्य	=	गाम + च	=	गावँ + च	=	गावाँच.
ग्रामस्य + त्य	=	ग्रामस्स + च	=	गावँह + च	=	गावाँच.

येणेंप्रमाण गावाँच, पूताच, नाभिकाराच, उजलाच, व्यासाच, वगैरे चकारान्त मूळशब्द साधले जातात. वस्तुत, त्य पासून निघालेल्या ह्या च त्य षष्ठीचा अर्थ स्वार्थी नाहीं.* षष्ठीच्या रूपाला जोडला जाऊन षष्ठीचें उसनें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं भासमान होतें, इतकें च. खरें पाहिलें तर, संस्कृतांतील त्य चा च स्वभाव ह्या मराठी च चा आहे. ह्मणजे त्य प्रमाणें च ह्या च ला दि.सातीं विभक्त्यांचे प्रत्यय लागतात. जसें:—

संस्कृत			मराठी		
पु.	स्त्री.	न.	पु.	स्त्री.	न.
प्र:—अत्रत्य:,	अत्रत्या,	अत्रत्यम्.	पूताचा,	पूताची,	पूताचें
द्वि:—अत्रत्यम्,	अत्रत्याम्,	,,	पूताचा,	पूताची,	पूताचें
तृ:—०त्येन,	०त्यया,	०त्येन.	०चेन-०चें, ०चिया-आ, ०चेन ०चें ०चेंथि ०चियाथि ०चेंथि ०चेनथि ०चेंहथि		

च:–०त्याय, ०त्यायै, त्याय. ०चेया, ०चिये, ०चआ ०चेया
०चेयातें, ०चियेतें, ०चआतें ०चेयातें
०चेयांसि, ०चियेंसि, ०चआंसि ०चेयांसि

पं:–०त्यात्, ०त्यायाः, ०त्यात्. ०चेयाहूनि न, ०चियाहूनि न, ०चेआहूनि न.
ष:–०त्यस्य ०त्यायाः, ०त्यस्य. ०चेया, ०चिया ०चआ ०चेया
स:–०त्ये, ०त्यायाम्, ०त्ये. ०चेयां, ०चियां, ०चआं ०चेया
सं:–०त्य, ०त्ये, ०त्य. ०चा, ०ची, ०चा.

ह्मणजे, षष्ठीच्या रूपांना लागून झालेले हे चान्त शब्द विशेषणें उर्फ नामें आहेत.

त्य पासून निघालेला हा च, मूळशब्द, पंचमीचें रूप व सप्तमीचें रूप, ह्यांना जोडला जाऊन विशेषण-नामें बनतात व त्यांना साती विभक्त्या तिन्हीं लिंगीं होतात; जसें,

विभक्तिरूप	चान्त विशेषण.
मूळ शब्द: गावँ (पु.)	गावँचा–ची–चें
पंचमी:— गावाँहून	गावाँहूनचा–ची–चें
सप्तमी:— गावि–वीं	गाविंचा–ची–चें, गावींचा–ची–चें

प्रथमा, द्वितीया, तृतीया व चतुर्थी ह्या चार विभक्त्यांच्या रूपांना हा च लागून विशेषणें होत नाहींत. कारण स्पष्ट आहे.

ह्या चान्त विशेषणाना व नामाना त्या त्या विभक्तीचें सामर्थ्य येतें; जसें,

पचमी:–गावाँहूनचा	निरोप=ग्रामाद्	वार्ता
षष्ठी:–गावाँचा	आकार=ग्रामस्य	उत्पन्नम्
सप्तमी:–गाविंचा	गोंधळ=ग्रामेभवा	अव्यवस्था
मूळरूप:–गावँचा	गांवढा=ग्रामस्थो–ग्रामीण	

ह्या चान्त विशेषणाना खरीखुरी षष्ठी समजून, होर्न्ले, बीम्स, भांडारकर वगैरे नामांकित वैय्याकरण फार घुचकळ्यात पडले. कित्येक स्य–स्स पासून च ची व्युत्पत्ति करीत. परंतु अपभ्रंशात किंवा महाराष्ट्रींत किंवा संस्कृतात स्य–स्स ह्याचीं रूपें पुढील लिंगाप्रमाणें फिरत नाहींत, ही बाब त्यांच्या उप-

पत्तीच्या आड येई. कित्येक असें ह्मणतात कीं, मज वगैरे उत्तर गौड प्राकृतिकोद्भव भाषांतील क पासून हा च झाला आहे! मज भाषेंत क झाल्यानंतर मराठी च बनला, असा ह्या विधानाचा अर्थ होतो. परंतु हा मराठी च शक ११२८ त कायम बनला होता (भास्कराचार्यांचा शिलालेख, पाटण.) ह्मणजे शक ११२८ च्या अगोदर दोन तीनशें वर्षे तो मराठींत आहे. सारांश ह्या क च्या विरुद्ध नाना अडचणी दत्त ह्मणून पुढें उभ्या राहतात. असे नाना प्रकारचे गोते ह्या त्य–ज च नें वैय्याकरणांना दिलेले पाहिले, ह्मणजे मी मी ह्मणणाऱ्या नावाड्यांना वादळांत भिंगरीसारखें गरगर फिरविणाऱ्या एरियलची आठवण होते!

होर्न्लेनें तर ह्या त्य–ज च ला अगदींच झिडकारून दिलें आहे. तो ह्मणतो (Comp. Gram. P. 238).–The Marathi चा is sometimes identified with the Sanskrit Suffix त्य (Beams). This theory assumes, that an old Suffix has in comparatively modern times changed into an affix; for the Marathi चा is not added to the base (as the Sanskrit Suffix) but to the oblique form, i. e., to the old Genetive. Such a change would be altogether unique, without any analogy or evidence to support it.

हीं वाक्यें लिहितांना होर्न्ले अनेक ठिकाणीं घसरला आहे. (१) संस्कृत त्य–पासून निघालेला मराठी प्रत्यय चा नसून च आहे. (२) च-प्रत्यय (होर्न्लेचा) मूळ शब्दाला लागत नाहीं, असें तो ह्मणतो. परंतु, घरच, गावँच, वगैरे स्थलीं लक्षावधि मूळशब्दांना (base of Hoernle) हा प्रत्यय लागतो, हें मीं स्पष्ट करून दाखविलें आहे. (३) इतिहास व परंपरा ह्यांचा दाखला ऊर्फ evidence होर्न्लेला माहीत नव्हता. तो मीं वर भरपूर दाखविला आहे. (४) आतां एक बाब राहिली. विभक्तीच्या रूपाला हा त्य किंवा इतर कोणता हि सफिक्स् अफिक्सप्रमाणें, मराठींत, संस्कृतांत किंवा इतर कोणत्या हि गौड भाषेंत लागल्याची analogy ऊर्फ सदृशता होर्न्लेला हवी आहे. ती हि भरपूर दाखवितां येते. संस्कृत अत्र, तत्र, यत्र, हीं रूपें पूर्ववैदिककालचीं असमीचीं आहेत. ह्यांना त्य सफिक्स् अफिक्सप्रमाणें लागतो. मराठींत तर पुतेंथि, पुतांथि ह्या रूपांत तृतीयेच्या पुतें व चतुर्थीच्या पुतां ह्या रूपांना,

सिं य आणि हे प्रत्यय लागलेले मार्ग दाखविले च आहेत. तेव्हां सादृश्या-चें प्रमाण व सेरीज स्वतः मराठीच्या लक्षीचें प्रमाण, अशीं दोन अवांतर प्रमाणें हि उपलब्ध आहेत. तस्मात् मराठी च संस्कृत त्य पासून निघाला आहे, हें सिद्ध आहे.

बीम्स ह्मणतो (Comp. Gram. Vol. II. p. 390) कीं; In old marathi, this Suffix (च) has a lengthened form चिया, चिये, चेनि; but this additional syllable is merely added to eke out the metre. च चीं चिया, चिये, चेनि हीं रूपें वृत्तसुखार्थ बन-विलेलीं नाहीत, हें वर दाखविलें च आहे. ह्या त्या सिद्धीला वाटतील तीं मनःकल्पित कारणें देण्यात बीम्स व होर्नले ह्यांचा हातखंडा आहे ! ! ! Philology ह्मणजे भाषेच्या शारीराचें शास्त्र होय. जुने मराठी ग्रंथ न शोधल्यामुळें त्या भाषेचें इंद्रियविज्ञान, शारीरज्ञान त्यांना पारखें झालें, आणि अनेक बाबींत तऱ्हाला सोडून कुऱ्हाला जाण्याचा पथ त्यांनीं स्वीकारला.

ह्या च चा पत्ता प्राकृतात हि लागतो. तुह्मेच्चय व अह्मेच्चय अशीं रूपें युष्माक व अस्माक या षष्ठीच्या रूपाचीं महाराष्ट्रींत सांपडतात. तुह्मेच्चय वरून तुमच व अह्मेच्चय वरून आमच अशीं चान्त रूपें मराठींत होतात. तुह्मेच्चय व अह्मेच्चय हीं विशेषणें आहेत, त्याप्रमाणें तुमच व आमच हीं हि मराठींत विशेषणें आहेत. तुह्मकेर व अह्मकेर हीं महाराष्ट्रींत दुसरीं विशे-षणें आहेत. त्यांवरून हिंदी केर, के, क हे षष्ठीचे प्रत्यय निघाले. आणि तुह्मेच्चय व अह्मेच्चय ह्यांतील च्च वरून मराठी षष्ठीचा च (चा चीं चें) हा प्रत्यय निघाला. बंगाली षष्ठीचा प्रत्यय एर केर पासून निघाला आहे. अपभ्रंशात आर प्रत्यय लागून तुह्मार, अह्मार, तुहार, महार, अशीं रूपें होतात. सारांश कांहीं गौड भाषांनीं केर चा आश्रय केला आणि मराठीनें एच्चय, च्चय, च्च, च प्रत्ययाचा आश्रय केला. हा महाराष्ट्री च्च त्य पासून निघाला आहे हें वर दाखविलें च आहे.

(७) सप्तमी —(संस्कृत) पुत्रे, (महाराष्ट्री) पुत्तम्मि-पुत्ते, (अपभ्रंश) पुत्ति-पुत्ते-पुत्तें-पुत्तहिं, अशा परंपरेनें पुतिं, पुते, प्राते, घरिं, ठाइं दोहिं, समई, वगैरे सप्तमीच्या एकवचनाचीं रूपें निघालीं आहेत.

त्य पासून निघालेला च प्रत्यय लागून पुतिच, ठाईच, सवईच अशीं विशेषणें होतात.

सप्तमीच्या रूपांना पंचमीचा हूनि प्रत्यय लागतो; जसें, घरिहूनि.

(८) संबोधनः—महाराष्ट्री व अपभ्रंश रूपावरून पूत, पूता हीं संबोधनाचीं रूपें साधिलीं जातात. अपभ्रंशांत पुत्ते असें एकारान्त संबोधनाचें जें रूप येतें त्याच्या धर्तीवर कृष्ण ह्या शब्दाचें संबोधन कृष्णे असें जुन्या अभंगांतून सांपडतें. कृष्णे, विठ्ठले, विठे, हीं रूपें भक्तिदर्शक व प्रेमदर्शक समजतात. हीं स्त्रीलिंगाचीं रूपें नाहीत, हें स्पष्ट आहे. कारण विठ्ठले ह्या संबोधनरूपाचा मूळशब्द विठ्ठल असा आहे. गोविंदे असें रूप अभंगांतून आढळतें.

(९) (शब्दयोगी अव्ययाच्या मागें येणाऱ्या विभक्त्या):—

मजजवळील ज्ञानेश्वरींत शब्दयोगी अव्ययाच्या मागें येणाऱ्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या विभक्त्या येणेंप्रमाणें च होतातः—

द्वितीया एकवचन.—कल्पान्तुवेन्हीं, मोक्षाँचौनि, क्षणलग, गाभॅारि,क्षणवरि.

तृ. ए.:—उपायेंविण, धर्मेंहीन.

च. ए.:—पापावांचौनि, व्यापारालागोनि, अर्थातव, अर्जुनाप्रति, स्वर्गालागि.

ष. ए.:—रसाआंतु, नायकापासौनि, पाखाणामाझि, कानाकरीं, द्रोणापाशि.

कोणत्या हि शब्दयोगी अव्ययाच्या मागें प्रथमा, पंचमी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचीं रूपें येत नाहींत. सीं पासून निघालेला सिं तृतीयेचा व आर्षेंपासून निघालेला आँ चतुर्थीचा जोड प्रत्यय झाल्यामुळें, सिं व आसिं हीं दोन अव्यय विभक्तिप्रत्ययांत गणलीं पाहिजेत.

वरील कोष्टकावरून दिसतें कीं, ज्याप्रमाणें संस्कृतांत शब्दयोगी अव्ययामागें नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात, त्याप्रमाणें च ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत शब्दयोगीअव्ययामागें नामाच्या निरनिराळ्या विभक्त्या येतात. वाग्विप स्वभाव हो टा च.

*, वर्तमान मराठीनें शब्दयोगीअव्ययापुरती ही निरनिराळ्या विभक्त्या वापरण्याची चाल अलीकडे दोन अडीचशें वर्षें म्हणजे रामदासानंतर मोडिली आहे. सध्या सर्व शब्दयोगीअव्ययाच्या मागें अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें एक च आकारान्त रूप येतें. अनेक लिंगा मोडून एक लिंगा स्वीकारण्याचा

यो व्यस्त भाषाचा स्वभाव तो येथं अमलांत आला आहे. हा च एकविध आकारान्त रूपाला आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप ह्मणतात. परंपरा माहीत नसल्यामुळें, हा सामान्यरूपाचेंप्रधानें बीम्स, हौर्ले वगैरे पाश्चात्य वैय्याकरणांनीं वर च अकांडतांडव केलें आहे. त्यासंबधानें जें कांहीं लिहावयाचें तें पुल्लिंगी नामाच्या अनेकवचनाचा विचार झाल्यावर लिहिणें प्रशस्त होईल.

(१०) चिपुडें येथील शक संवत् ६५८ तील विजयादित्य चाळुक्याच्या मराठी ताम्रपटात (विश्ववृत्त मासिकपुस्तक) अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या एकवचनाचीं खालील रूपें येतात —

प्रथमा — सतानिरु, ग्राम, बोवल:, पुज.

द्वितीया — विनय, फटकमेल्किार, सर्पयाग.

तृतीया — पेनेन, ग्रामेन.

चतुर्थी — मूलिका, राया, देवा, राणा, सौनारा, क्षेत्रजा, अनामिका.

पंचमी.—पाषाणत, उतरत, भ्यतरत, ०अस्रत, ०क्षयत.

षष्ठी —देवा, ग्रामा

सप्तमी –दिसांतरे, तदनतरे, मस्तके, दिसावरी.

हीं रूपें अपभ्रंशातील रूपाशीं, ताडून पहाता दिसून येईल कीं, शक ६५८ त मराठी रूपें अपभ्रंशातून आस्तेआस्ते निसटून पक्की मराठी बनत चाललीं होतीं. वैशद्यार्थ (१) अपभ्रंशात अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या प्रथमेचें एकवचन नियमानें उकारांत असतें. ह्या शक ६५८ तील ताम्रपटात उ काढून टाकून, अकारान्त एकवचन करण्याकडे प्रवृत्ति दिसते ही प्रवृत्ति ज्ञानेश्वरींत हि दिसून येते (२) द्वितीयेचा हि उ ह्या ताम्रपटात काढून टाकला आहे. अपभ्रंशात उ नियमानें असतो. (३) ताम्रपटात इन प्रत्ययांत तृतीया रूपें आहेत. हा न वस्तुत अनुनासिकासारखा उच्चारावयाचा आहे. (४) चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंशातल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें आकारान्त आहेत. (५) तस् पासून निघालेल्या तो (पुत्तातो)-प्रत्ययापासून त प्रत्यय ताम्रपटात योजला आहे. अपभ्रंशात तस् चा तो होतो. (६) अपभ्रंशात षष्ठी स्सुकारान्त किंवा हकारान्त असते ह्या ताम्रपटांत ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें निव्वळ आकारान्त आहे. (७) अपभ्रंशातल्याप्रमाणें व ज्ञानेश्वरींतल्याप्रमाणें येथं सप्तमी एकारान्त व ईकारान्त [इँकारान्त] आहे. अपभ्रंशात इ वर अनुनासिक नाहीं, ज्ञानेश्वरींत आहे, ह्या ताम्रपटात ई दीर्घ

असून तिच्यावर अनुनासिक नाहीं. म्हणजे, अपभ्रंश व ज्ञानेश्वरी ह्यांच्यामध्यें ह्या ताम्रपटांतील भाषेचें रूप पडतें.

अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें द्विवचन.

(११):—ज्ञानेश्वरींत दहा पांच स्थलीं अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्विवचनाचीं रूपें येतात; जसें:—

म्हणौनि उदकीं हान रसु । कां पवनीं जो स्पर्शु ।

शशिसूर्यां जो प्रकाशु । तो मी चि जाण ॥

अध्याय ७, ओवी ३२ ॥

येथें शशिसूर्यां हें रूप सप्तमीच्या द्विवचनाचें आहे. कारण, सूर्य ह्या शब्दाचें सप्तमीच्या एकवचनाचें रूप सूर्यीं असें ज्ञानेश्वरींत होतें; व अनेकवचनी रूप सूर्यीं असें होतें. ०सूर्यां असें रूप ह्या दोहोंपैकीं नाहीं. " प्रभास्मि शशिसूर्ययोः" ह्या प्रतीकांतील सूर्ययोः हें सप्तमीचें द्विवचन आहे व त्याचें भाषान्तर ज्ञानदेवानें शशिसूर्यां असें द्विवचनी केलें आहे. उदकीं, पवनीं, ह्या जशा एकवचनी सप्तम्या आहेत, तशी च शशिसूर्यां ही द्विवचनी सप्तमी आहे.

साराश, द्विवचनाची आठवण, अधुक आठवण, ज्ञानेश्वराच्या वेळीं होती. चिकुर्डे येथील शक ६५८ तील मराठी ताम्रपटांत ग्रामौ, द्वौ, पाषाणौ, ग्रामा, असीं द्विवचनाचीं रूपें आलीं आहेत. प्राकृतांत द्विवचन नाहीं, असें प्राकृत वैय्याकरण म्हणतात खरें; परंतु चिकुर्डे येथील ६५८ तील ताम्रपटांवरून व ज्ञानेश्वरींतील शशिसूर्यां ह्या रूपांवरून प्राकृतिकोद्भव मराठी भाषेंत तें कांहीं काल होतें, ह्यांत बिलकुल संशय नाहीं. कोणता हि प्रचार आस्तेआस्ते लोप पावतो. प्राकृत वैय्याकरण द्विवचन अजीबात एकदम काढून टाकतात, तें जरा चमत्कारिक व आकस्मिक भासतें. शक ६५८ त व शक १२१२ त जर मराठींत द्विवचन आढळतें तर महाराष्ट्री व महाराष्ट्री-अपभ्रंश बोलणारांत तें प्रचारांत असलें पाहिजे. प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं, असा दडपेगाजीचा नियम प्राकृत वैय्याकरण देतात. परंतु चतुर्थीच्या एकवचनाचीं रूपें पिशेलनें दहावीस दिलीं आहेत. त्यावरून, एक तर, प्राकृत वैय्याकरणांची दृष्टि पाणिनीप्रमाणें सर्वंकष नव्हती, असें म्हणावें

लागतें; किंवा द्विवचनाचा व चतुर्थीचा लोप करण्याची सुधारणा करण्याचें मनांत येऊन, त्यांनीं हा नियम आपल्या व्याकरणांत घालून दिला असावा, असा पक्ष काढावा लागतो. हा दुसरा पक्ष काल्पनिक नाहीं. भाषा सुधारण्याचा आव घालण्याचें वारें वैय्याकरणाना कधींकधीं परभाषासंसर्गानें येतें. परवां, अनुनासिकावर हल्ला करण्याचा बूट आपल्या इकडील वैय्याकरणंमन्यांनीं काढलेला सर्वश्रुत च आहे.

अकारान्त पुल्लिंगी नामांचें अनेकवचन.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.: पुत्राः	पुत्ता	पुत्त	पूत
द्वि.: पुत्रान्	पुत्ते	पुत्ता-पुत्त	पूत, पूताँ
तृ.:-पुत्रैः	पुत्तेहि हिं हिँ	पुत्तहि-हि-हिँ, पुत्तेहि-हिं-हिँ.	पूतिँ, पूतीँ, पूतीँ थि
च.:-पुत्रेभ्यः	० ०	० ०	पूताँ, पूताँसि -सि, पूताँते
प.:-पुत्रेभ्यः	पुत्ताओ, पुत्ताउ, पुत्ताहिंतो	पुत्तहु	पूताँहून निं नियाँ, पूताँतोन निं नियाँ, पूतोंनि-नियाँ, पूतोनु
ष.: पुत्राणाम्	पुत्ताण ण णं	पुत्ताहँ, पुत्तहँ, पुत्ताण.	पूताँ (चा ची चें)
स.: पुत्रेषु	पुत्तेसु सु सुँ	पुत्तहिँ, पुत्तेहिँ, पुत्तिहिँ.	पूतीँ
सं.:-पुत्र	पुत्ता, पुत्ताहो.	पुत्तहोँ-हो.	पूतोंहो, पूतहो.

मजजवळील ज्ञानेश्वरींत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनांचीं रूपें येणेंप्रमाणें येतातः–

प्रथमाः–विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, राये.

द्वितीयाः–विशेष, भाव, गणेश, अभिप्राये, ठाये, रायें, भावाँ, रायाँ.

तृतीयाः–पंडितीँ, देवीँ, भटि–टीँ, लोकपालिँ, सज्जनीँ, अभिप्राईँ, ठायीँ, रायीँ, गावीँ, देवीँ वीँ, पडितिँ, देविँ.

चतुर्थीः–रथाँ, देवाँ, मेघाँसि, मेघाँतें, भूताँतें, रायाँ, ठायाँ.

पंचमी:-सनकादिकाँहूनि, मूढाँहूनि, मेघांतु. मेघांतूनि.

षष्ठी:-दोखाँची, पायाँ, दिशाँ.

सप्तमी:-चरणीँ, तरंगीँ, याहीँ, पायीँ, ठाइँ.

संबोधन:-बापा, प्राणिगणहो, जनहो, लोकहो, पूताँहो-हाँ.

शब्दयोगी:-अर्थातँव, दोखाँवारि, रसाँलागौनि, कल्पनेन्हीँ, धर्माँहीन, देवीँविण अवयवाँमाझि.

(१२) प्रथमा:-अपभ्रंशांतील पुत्तपासून मराठी पूत. ज्ञानेश्वरींत ठाय, राय, वगैरे यकारान्त नामांचीं ठाये, राये, अशीं एकारान्त रूपें केवळ दर्शनी एकारान्त आहेत. वस्तुतः तीं अकारान्त च आहेत. य चा उच्चार ये करण्याकडे जुन्या मराठीचा कल फार जसें, होय बद्दल होये, जाय बद्दल जाये; तसेंच ठाय बद्दल ठाये, व राय बद्दल राये.

(१३) द्वितीया:-पुत्ता ह्या रूपापासून अनुनासिकीकरणानें पूताँ असें रूप होतें. अनुनासिकीकरणाचें कारण पुढें दिलें आहे.

(१४) तृतीया:-अपभ्रंशांतील पुत्तहिँ पासून पूतीँ. सिं प्रत्यय लागून पूतीँ सिं. पुत्तहिँ=पुत्त + ॅ + इँ=पूतँ + इँ=पूतिँ-ती.

(१५) चतुर्थी:-अपभ्रंशांतील चतुर्थीच्या अनेकवचनाचीं रूपें उपलब्ध नाहींत. चतुर्थीच्या एकवचनाचे जे पूता रूप त्याच्यावर अनुनासिक देऊन, पूताँ हे रूप साधलें आहे.

(कल्पित) पुत्तहँ=पुत्त + ॅ + अँ=पूताँ-सि-ते.

(१६) पंचमी:—पुत्तहुं=पुत्त+ॅ+ हुँ=पूताँहून-नि-नियाँ.

(महाराष्ट्री) पुत्तात्तो=पुत्ता+ॅ+त्तो=पूताँतोन-नि-नियां,
पूताँतन-नि-नियां.

(महाराष्ट्री) पुत्ताउ=पुत्ता + ॅ+उ=पूतौन-नि-नियाँ.

(१७) षष्ठी:—पुत्तहँ=पुत्त+ॅ+अँ=पूताँ

(१८) सप्तमी:-पुत्तिहिँ=पुत्ति+ॅ+इँ=पूतिँ-तीँ

(१९) संबोधन:—पुत्तहोँ=पुत्त+ॅ+होँ=पूताँहो
पुत्तहो=पुत्त+ॅ+हो=पूताँहो
पुत्तहो=पूतहो-हाँ

(२०) शब्दयोगीः—एकवचनाप्रमाणे च अनेकवचनांत शब्दयोगी अव्ययांच्या मागें निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं रूपें येतात.

द्वितीयाः—पूतेन्हीं, इ-इ.

तृतीयाः—पूतॅंविण, इ-इ.

चतुर्थीः—पूतॉंतव, इ-इ.

षष्ठीः—पूतॉंपासिं, इ-इ.

(२१) येणेंप्रमाणें अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या अनेकवचनाचीं रूपें आहेत. पैकीं, प्रथमेच्या रूपासंबंधानें विशेष कांहीं नमूद करण्यासारखें नाहीं. द्वितीयेपासून संबोधनाच्या रूपासंबंधानें, मात्र, एक बाब विचारार्ह आहे. (द्वि.) पूतॉं (तृ.) पूतिं-तीं, (च.) पूतॉं-सि-तें, (पं.) पूतॉंहून-नि-नियाँ, (ष.) पूतॉं, (स.)पूतीं. (सं.) पूतॉंहो, ह्या सहा विभक्त्यांच्या रूपांत अनुनासिक नियमानें आढळतो. ह्मणजे ह्या सहा विभक्त्यांत अनुनासिक हा अनेकवचनाचें चिन्ह आहे, असें ह्मणावें लागतें. हा अनुनासिक कोठून आला ? ह्याची परंपरा काय ? कीं, हा मराठीनें आगन्तुक आणिला.

अपभ्रंशांत तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन, ह्या चार अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक आहेत; चतुर्थीचें अनेकवचनी रूप उपलब्ध नाहीं; आणि द्वितीया व पंचमी यांच्या प्रत्ययाचे अंत्य स्वर निरनुनासिक आहेत. हा पंचमीचा हु व द्वितीयेचा आ विकल्पाच्या नियमानें सानुनासिक असूं शकेल. परंतु हुं वरचा अनुनासिक मागील ता वर कोणत्याही नियमानें येऊं शकणार नाहीं. हा च प्रकार संबोधनाचा हि आहे. हिं वरचा अनुनासिक मागील ता वर कसा येणार ?

महाराष्ट्रींत तृतीया, षष्ठी व सप्तमी, ह्या तीन अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर अपभ्रंशांतल्याप्रमाणे च सानुनासिक आहेत, आणि पंचमी व संबोधन ह्या दोन विभक्तिप्रत्ययांचे अंत्य स्वर सानुनासिक नाहींत. महाराष्ट्रींत चतुर्थीचें अनेकवचन एकवचनाप्रमाणें उपलब्ध नाहीं. पंचमी व संबोधन, ह्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययाचे अंत्य स्वर विकल्पाच्या बलावर सानुनासिक होऊं शकतील. परंतु, दोन्ही प्रत्ययांतील (पुत्ताउ, पुत्ताहो) उ व हो ह्या अक्षरांमागील त्ता वर अनुनासिक कोणत्या नियमानें येणार ?

अपभ्रंशांत व महाराष्ट्रीत विकल्पाच्या सवलतीनें कोणता हि स्वर विकल्पानें सानुनासिक होऊं शकतो. परंतु, मराठींतील तृतीया, चतुर्थी पंचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्या विभक्त्यांचे अनुक्रमे ईं, अँ, हून-ऊन, अँ, ईं व हो, ह्या प्रत्ययांच्या मागील अनुक्रमें त, च, त-ता, त, ति व ता ह्या अक्षरांवर अनुनासिक आवश्यक असावा लागतो, वैकल्पिक असून चालत नाहीं, तेव्हां, मराठींतील ह्या अनेकवचनाच्या अनुनासिकाची परंपरा अपभ्रंश किंवा महाराष्ट्री भाषांच्या द्वारा लागणें शक्य दिसत नाहीं.

अर्थात्, हा अनुनासिक आगंतुक म्हणजे प्राकृतेतर आर्यभाषांतून किंवा भाषांच्या संसर्गानें मराठींत आला असला पाहिजे.

पल्हवी व जुन फारसी ह्या भाषांत आन् प्रत्यय लागून अनेकवचन होतें; जसें मलिक्, मलिकान्. संस्कृतांत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या द्वितीयेचें अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें. तसेंच षष्ठीच्या अनेकवचनीं आम् प्रत्यय लागण्यापूर्वी, अजन्त पुल्लिंगी, नपुंसकलिंगी व स्त्रीलिंगी नामांचें अनेकवचन आन् प्रत्यय लागून होतें, जसें, देवान् + आम्, कमलान् + आम्, नदीन् + आम्, गुरून्+आम्, पितॄन्+आम्, विद्यान् + आम्, धीन्+आम्, इ. इ. म्हणजे, आन् हा संस्कृतांत अनेकवचनाचा एक प्रत्यय आहे व तो द्वितीया व षष्ठी ह्यांच्या प्रत्ययाच्या आधीं लागतो. पल्हवींत व फारशींत हि हा आन् प्रत्यय द्वितीयेच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आधीं लागतो, जसें, शाहान्+रा. मराठींत हि द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी प्रत्ययाच्या आधीं अनुनासिक लागतो. तें हा, आन्=आँ=ँ, अशा परंपरेनें मराठींत अनुनासिक अनेकवचनाचा एक प्रत्यय बनला आहे व तो द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी विभक्तिप्रत्ययाच्या पूर्वी अगाना लागतो. मराठींतील अनुनासिकाची परंपरा ही अशी आहे. हा अनुनासिक मराठींतल्या ति-ही लिंगाच्या नामाच्या द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या अनेकवचनी रूपाचें नियत चिन्ह आहे.

ह्या अनेकवचनविषयक अनुनासिकाचा छडा बीम्स किंवा होर्न्ले ह्या दोघानीं एकान हि लाविला नाहीं, इतकें च नव्हे, तर हा प्रश्न च त्यांनीं काढला नाहीं. पाहिल तर, मराठींतील विभक्तींकडे जो वरवर हि पाहील, त्याला हा अनुनासिक पहोपदीं भेटेल. तशांत, पहाणारा जर वैय्याकरण असेल, तर त्याच्या पहाण्यांत तो प्रथमदर्शनीं येईल, आणि त्याचें कुळगोत तो धुंडावयास लागेल.

वीम्स व होर्नले या दोन्ही वैय्याकरणांनीं वचनप्रकरणासंबंधें च लिहिलें आहे. त्यांत वर्तमान मराठींतील सामान्यरूपानें त्यांस फार छळलें. ज्ञानेश्वरकालीन मराठींत विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें ह्याच्या पूर्वी नामांचें सामान्यरूप होत नसे, हें वर केलेल्या पृथक्करणावरून सिद्ध च आहे. तथापि, स्पष्टतेकरितां ज्ञानेश्वरकालीन अकारान्त पुल्लिंगी नामाचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय येथें देतों आणि त्यांची तुलना वर्तमान मराठी प्रत्ययांशीं करतों.

प्रत्यय.

	जुनें मराठी		नवें मराठी	
	एकवचन	अनेकवचन	एकवचन	अनेकवचन
१	उँ*	०	०	०
२	उँ*	०—आँ	०—ा	०—आँ
३	इन-ईं-ईंसि	ईं*—ईं*—ईंसि*	ईं—एँ*—आनें-आशीं	ईं—आँनी—आँहीं-आशीं
४	आ—आसि-आतें-थें	आँ—आँसि-आँतें—आँथें	आस—आला-आतें	आँस—आँला-आँतें—आँना
५	आहून-नि नियाँ, आतून-नि-नियाँ, ओनि-नियाँ, ओनु आतु आतोन-नि-नियाँ	आँहून नि-नियाँ, आँतून-नि नियाँ, ओनि नियाँ आँतु आँतोन नि-नियाँ	आहून-आतून	आँहून-आँतून
६	आ	आँ	आ	आँ
७	इ*-ए*	ईं*	ईं*—आँत	ईं*—आँत
८	शा-०	हो-आँहो-०	आ	आँनो-हो
शब्दयोगी अव्ययें		शब्दयोगी अव्ययामागें निरनिराळ्या विभक्त्या येतात.	शब्दयोगी अव्ययामागें मूळ प्रातिपदिकाला (एकवचनी)आ व (अनेकवचनी)आँ प्रत्यय लागतो.	

* नक्षत्र ज्या प्रत्ययावर आहे त्याच्या आधीं प्रातिपदिकाच्या अन्त्य स्वराचा म्हणजे अ चा लोप होतो.

(२२) प्रथमा:—नव्या मराठीनें एकवचनाचा उ-प्रत्यय सोडून दिला आहे.

चतुर्थी:—नव्या मराठीनें आसि-ऑसि ह्या प्रत्ययांतील इ च्या ऐवजीं अ ठेविला आहे. फारशी रा प्रत्ययावरून ला प्रत्यय घेतला आहे व ह्या ला च्या मागें आसि प्रत्ययाच्या धर्तीवर आ लावून, आला असा प्रत्यय बनविला आहे. अनेकवचनाचा अनुनासिक घेऊन ऑला, ऑना, असे अनेकवचनी प्रत्यय साधले आहेत.

पंचमी:—आहून-आतून, आणि ऑहून-ऑतून, हे दोन च प्रत्यय नव्या मराठीनें स्वीकारले आहेत.

षष्ठी:—जुन्या मराठीचे च प्रत्यय नव्या मराठीनें ठेविले आहेत. चकारान्त ऑच—आच विशेषणें असल्यामुळे तीं षष्ठीप्रत्ययांत गणणें अशास्त्र आहे.

सप्तमी:—जुन्या मराठींतील इँ-ईँ प्रत्यय नव्या मराठीनें तसे च स्वीकारून शिवाय, ऑत-ऑत हे नवे प्रत्यय बनविले आहेत.

संबोधन:—आ व हो हे प्रत्यय नव्या मराठीनें कायम ठेविले आहेत. ऑहो प्रत्ययांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून आन्हो हें रूप प्रथम बनलें आणि नंतर न्हो मधील महाप्राण काढून टाकून नो असा प्रत्यय बनला.

नव्या मराठींत, चतुर्थी, पचमी, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन ह्यांच्या एकवचनाच्या व अनेकवचनाच्या प्रत्ययांत फरक फक्त अनुनासिकाचा आहे. ह्या पाच विभक्त्यांचे जुने प्रत्यय सोडून दिले आणि नव्या प्रत्ययांकडे पाहिलें, तर असें दिसून येतें कीं, ह्या पांची विभक्त्यांचे एकवचनी व अनेकवचनी प्रत्यय आ ने सुरू होतात. अनेकवचनी आ वर अनुनासिक असतो, एवढा च कायतो एकवचनी प्रत्यय व अनेकवचनी प्रत्यय यांजमध्यें भेद आहे.

नव्या मराठींत द्वितीया व तृतीया ह्या विभक्त्यांनीं हि हा च मार्ग स्वीकारून चतुर्थ्यादि पांच विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचें अनुकरण केलें आहे. तें असें:-अपभ्रंशांतील पुत्तहिँ ह्या रूपावरून जुन्या मराठींत पुतीं-तिँ अशीं तृतीयेचीं अनेकवचनी रूपें होतात. हीं रूपें जुन्या मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी नामाचीं होतात. अकारान्त सर्वनामांच्या तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपें

एहिँ प्रत्यय लागून होत. अपभ्रंशांत तृतीयेच्या अनेकवचनानें पुत्तेहिँ असें एक रूप आहे. (सं.) पुत्रैः=(महा.) पुत्तेहिँ=(अपभ्रंश) पुत्तेहिँ=(जुनें मराठी) पूतेहिँ. हें रूप, अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें यद्यपि मजजवळील ज्ञानेश्वरींत नाहीं, तथापि शक १२०० त पूतेहिँ असें रूप मार्यंत प्रचलित होतें, ह्यात संशय नाहीं. कारण, तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं हीं हिकारान्त रूपें शक १२८९ तील नागांव येथील शिलालेखांत सापडतात. सर्वनामांना तर, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनाचा हिंकारान्त प्रत्यय नियमानें लागतो. साराश, पूतेहिँ हें रूप जुन्या मराठींत अपभ्रंशातील पुत्तेहिँ ह्या रूपावरून आलेलं आहे. पुतेहिँ ह्या रूपांतील अनुनासिकाचा नकार बनवून आणि न् व ह ह्याचा स्थलविपर्यास करून पूतेन्हि असें रूप साधलें गेलें. महाप्राण काढून टाकून पूतेनि असें रूप बनलें चतुर्थ्यादि सर्व विभक्त्यांचे प्रत्यय नव्या मराठींत आ—आदि आहेत. त्याच्या अनुकरणानें पुतेनि ह्या रूपांतील ए च्या ऐवजीं आ उचारला जाऊं लागला. कारण, सामान्य लोकांचा कल, प्रायः, एकविधतेकडे व सुलभोच्चाराकडे असतो. तात्पर्य पूतानि असें रूप नव्या मराठींत बनलें. परंतु, एकविधतेच्या दृष्टीनं ह्या रूपात एक न्यूनता राहिली होती. इतर चतुर्थ्यादि विभक्त्यांच्या अनेकवचनी रूपांतील अनुनासिक ह्या पूतानि रूपांत नव्हता. तो हि देणें एकविधतेस्तव भाग पडलें. येणेंप्रमाणें, पूताँनि–निँ हें सानुनासिक रूप सिद्ध झालें. एवढ्यानें च, ह्या तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपाचे खेळ आटोपले, असें नाहीं. (अनेकवचन) पुतां + निं, असे इतर विभक्त्यांप्रमाणें विभाग पाडून, तृतीया एकवचनार्थ पूता, असें रूप बनविलें; आणि नि–निँ ह्या अनेकवचनी प्रत्ययाचे एकवचनप्रत्ययरूप नें (मोत्ये मोतीं) असें केलें. मिळून तृतीयेच्या एकवचनानें पूतानें हें रूप अवतीर्ण झालें. साराश, नव्या मराठींत, तृतीयेच्या अनेकवचनी रूपावरून तृतीयेचें एकवचनी रूप साधलें गेलें आहे.

ह्या च प्रकार द्वितीयेच्या रूपासंबधानें नव्या मराठींत झालेला आहे. अपभ्रंशांत पुत्ता असें द्वितीयेचें अनेकवचन आहे. त्यावरून जुन्या मराठींत पूतां व नव्या मराठींत हि पूतां असें रूप आलें. अनुनासिक ह्या जुन्या व नव्या मराठींत अनेकवचनाची नियतैक खूण आहे. ती द्वितीयेच्या अनेक वचनाचें जें पुतां रूप त्यांत आहे. तेव्हा, अनुनासिक काढून टाकून निरनु-

नासिक जें पूता रूप तें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप बनलें. वस्तुतः, महाराष्ट्रीत किंवा अपभ्रंशांत पुत्ता असें द्वितीयेच्या एकवचनाचें रूप नाहीं. द्वितीयेच्या एकवचनाचें, पुत्तु असें उकारान्त एक च रूप आहे. एकविधता व अनुकरण ह्यांच्या नादानें द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतचे नव्या मराठींतील सर्व विभक्ति-प्रत्यय आ–आदि झाले आहेत. चतुर्थीपासून संबोधनापर्यंतचे प्रत्यय आ–आदि होते च. त्याच्या जोडीला द्वितीया व तृतीया ह्याच्या प्रत्ययांना हि नव्या मराठीनें आणून सोडलें.

येणेंप्रमाणें नव्या मराठींत द्वितीयादि सर्व विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचा प्रारंभ एकवचनांत आ नें व अनेकवचनांत ऑ नें होतो.

देव, ह्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाला एकवचनी आ जोडला म्हणजे देवा असें रूप होतें व अनेकवचनी ऑं जोडला म्हणजे देवॉं असें रूप होतें. ह्या देवा व देवॉं रूपांना च दादोबा वगैरे आधुनिक वैय्याकरण सामान्यरूप म्हणतात. हे आधुनिक वैय्याकरण एकवचनी व अनेकवचनी सामान्यरूपांचा प्रारंभ तृतीयेपासून करीत. तो चुकीचा होता. कारण, सामान्यरूपाचा प्रारंभ द्वितीयेच्या एकवचनापासून होतो, हे वर दाखविलें आहे. द्वितीयेपासून संबोधनापर्यंतच्या विभक्तिप्रत्ययांच्या पूर्वी अकारान्त पुल्लिंगी नामाचें जें एकवचनी व अनेकवचनी सर्वसाधारण रूप होतें त्याला सामान्यरूप म्हणतात. ह्याला च यूरोपियन लोक Oblique form असें नांव देतात. ह्या सामान्यरूपाचें विवेचन तिन्ही लिंगी नामांच्या विभक्त्यांचा ऊहापोह संपल्यानंतर साग्रपणें करणें इष्ट आहे.

(२३) आतां, एकदोन बाबींचा उल्लेख करून, हें आन्हिक संपवितों.

बाब पहिली:–नवं मराठी	जुने मराठी	संस्कृत
एकवचनः–पुरुषानें केलेन	पुरुषें–केलेन	पुरुषेण कृतेन
अनेकवचनः–पुरुषांनीं केलेनीं	पुरुषीं केलेंहीं	पुरुषैः कृतैः

त्यानें केलेन व त्यांनीं केलेनि, त्यानें हांटलेन व त्यांनीं हांटलेनि, हे प्रयोग तेन कृतेन व तैः कृतैः, तेन भणितेन व तैः भणितैः, ह्या संस्कृत रूपांचीं भाषांतरें आहेत हे प्रयोग कोंकणांत व देशांत दोन्हीं स्थलीं योजतात.

ते काम त्यांनीं केलेनि आन मी निघालों=तत्कर्म कृतै स्तैः हन्त अहं निर्गतः

(त) तैः=तेहिँ=तेन्हि=तेयानि=त्यानि=त्यानीँ

(केल कृतैः=केलेहि=केलेन्हि=केलेनि=केलेनीँ

आधुनिक वैय्याकरण केलेन व केलेनिँ हीं रूपें चुकलेलीं क्रियापदें स्मजतात. परंतु तशी गोष्ट नसून हीं केल ह्या विशेषणाचीं अनुक्रमें तृतीयेच्या एकवचनाचीं व अनेकवचनाचीं रूपें आहेत व सर्वथैव व्याकरणदृष्ट्या शुद्ध आहेत. वर दिलेले प्रयोग सतातृतीयेचे मासले आहेत.

ज्ञानेश्वरींत पुरुषीँ गेलेयाँ; देवीं अवतरलेयाँ, असे सतिसप्तमीचे प्रयोग येतात.

बाब दुसरी: मालवण येथील तीन लेखांत बैसक व पुरुस ह्या अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें बैसके व पुरुसे अशीं आलीं आहेत. महाराष्ट्री व महाराष्ट्रीअपभ्रंश ह्यापासून निघालेल्या जुन्या व नव्या मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी नामाच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं रूपें एकारान्त होत नाहींत. तेव्हां, ह्या जुन्या मालवणी रूपांचा माग दुसरीकडे पाहिला पाहिजे. बंगाली व ओढ्या भाषांत अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रथमेच्या अनेकवचनाचीं अशीं एकारान्त रूपें होतात; जसें,

एकवचन	अनेकवचन
जन	जने
कुमार	कुमारे

तेव्हां, बैसके व पुरुसे ह्या अनेकवचनी रूपाचा बंगाली एकारान्त अनेकवचनी रूपाशीं चांगला मेळ बसतो. शक १५८५ त एकारान्त अनेकवचन करणाऱ्या मालवण येथील लोकांचा पूर्वहिंदी, बंगाली व ओढ्या लोकांशीं काहीं संबंध होता कीं काय?

द्वितीयान्हिक समाप्त.

तृतीयान्हिक

अँकारान्त पुल्लिंगी नामें

६ मकारान्त संस्कृत नामांपासून महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ह्या परंपरेनें अँकारान्त मराठी नामें आलीं आहेत तीं अकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणें च चालतात. क्वचित् अनुनासिक विकल्पेंकरून देत नाहींत. उदाहरणार्थः—

	एकवचन	अनेकवचन
मूळशब्दः–	गावँ	
प्रथमाः–	गावँ, गाओ, गाउ	गावँ
द्वितीयाः–	गावँ, गाओ, गाउ	गावँ
तृतीयाः–	गावेँ	गावीँ इ. इ. इ.

आकारान्त पुल्लिंगी नामें

७ आकारान्त पुल्लिंगी नामें महाराष्ट्रींत किंवा अपभ्रंशांत नाहींत. संस्कृतांत आहेत; परंतु, त्यांचा मराठी आकारान्त पुल्लिंगी नामांशीं कांहीं एक संबंध नाहीं. मराठींतील आकारान्त पुल्लिंगी नामें प्रायः मूळचीं अकारान्त विशेषणें असून, पुल्लिंगाचा आ प्रत्यय लागून बनलेलीं आहेत. हा आ प्रत्यय संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामांपासून महाराष्ट्रीद्वारा व अपभ्रंशद्वारा मराठींत आला आहे. त्याचा खुलासा सर्वनामप्रकरणांत येईल. आकारान्त पुल्लिंगी नामांचीं रूपें महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशात नसल्यामुळें, तुलनार्थ येथें, अर्थात्, देतां येत नाहींत.

	एकवचन	अनेकवचन
मूळशब्दः–	डोला, जाणता.	
प्रथमाः–	डोला, जाणता	डोले, जाणते
द्वितीयाः–	डोला, जाणता	डोले, जाणते
तृतीयाः–	डोलेन नि-निया-नियां जाणतेन नि-निया नियां	डोलीँ, जाणतीँ
चतुर्थीः–	डोलेया, जाणतेया	डोलेयाँ, जाणतेयाँ
पंचमीः–	डोलेयाहुनि, जाणतेयाहुनि	डोलेयाँहुनि, जाणतेयांहुनि
षष्ठीः–	डोलेया, जाणतेया	डोलेयाँ, जाणतेयाँ
सप्तमीः–	डोलीँ, जाणतीँ, आलेयाँ बुडणेयाँ, पधरावाँ	डोलीँ, जाणतीँ, आलीँ, बुडणीँ
संबोधनः–	डोलाहो, जाणताहो, जाणतेयाहो, विसाँवेया, सुहावेया	डोलेनों, जाणतेनों
चान्तविशेषणः–	डोलेयाच, जाणतेयाच	डोलेयांच, जाणतेयांच
शब्दयोगीः–	डोलेनविण, इ. इ. इ.	डोलीँविण, इ. इ. इ.

(१) मूळशब्द डोल, जाणत, दीपल, हेंत, बुडण. पुल्लिंगी आ प्रत्यय लागून डोला, जाणता, दीपला, हेंता, बुडणा.

(२) प्रथमाः-संस्कृत एतत् ह्या सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा प्रथमेचें एकवचन एह, हा, आ; व अनेकवचन एए, हे, ए.

जाणत + आ=जाणता

जाणत + ए=जाणते

*येथें अ+ए ह्यांचा संधि होताना अ चा लोप होतो.

(३) द्वितीयाः-प्रथमेप्रमाणें.

(४) तृतीया-संस्कृत एतत् ह्या सर्वनामापासून महाराष्ट्री-अपभ्रंशद्वारा तृतीयेचें एकवचन एएण; अनेकवचन * यॉं, आँ.

जाणत=एन=जाणतेन

जाणत+आँ=जाणतॉं

एएण=एण=एन (ण=न)

जाणतेन + सिॅ=जाणतेनसिॅ

जाणतॉं+सिँ=जाणतॉंसिॅ, डोलॉंसिॅ

[५] चतुर्थीः-एतत् पासून अपभ्रंशद्वारा एकवचन एया; अनेकवचन एयाँ.

जाणत + एया=जाणतेया

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

जाणतेया + आसि=जाणतेयासि

जाणतेयाँ+आसि=जाणतेयाँसि

[६] पंचमीः-अपभ्रंशद्वारा एयाहुनि, एयाँहुनि

जाणत + एयाहुनि=जाणतेयाहुनि

जाणत + एयाँहुनि=जाणतेयाँहुनि

तूनि, तोनि, हुनि, हुनु, हुनिया, हुनियाँ, होनि, होनु, हीं निरनिराळीं रूपें आहेत, हें अकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या प्रकरणांत सांगितलें च आहे.

(७) षष्ठी:—अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एया; अनेकवचनी एयाँ.

जाणत + एया=जाणतेया
जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ

(८) सप्तमी:-अपभ्रंशद्वारा एकवचनी एयाँ अथवा आँ; अनेकवचनी

जाणत+एयाँ=जाणतेयाँ
अथवा
जाणत+आँ=जाणताँ
जाणत+आँ=जाणताँ
जाणत+इये=जाणतिये
जाणत+इयाँ=जाणतियाँ

(९) संबोधन:-स्पष्ट आहे.

(१०) चान्त विशेषण: अपभ्रंशद्वारा एकवचन एयाच, अनेकवचन एयाँच

जाणत + एयाच=जाणतेयाच
जाणत+एयाँच=जाणतेयाच

*च ला पुन्हा तिन्ही लिंगीं आ, इ, एँ प्रत्यय लागतात.

(११) शब्दयोगी:-

द्वि:-डोलावेन्हि, डोलावोनि, डोलावरि, डोलेवेन्हीं
तृ:-डोलेनविण, डोलाँविण
प:-डोलाआँतु, डोलापासौनि, डोलाँतव इ. इ. इ.

(१२) एकनाथी ऊर्फ मध्यमराठीत डोलेया ह्या रूपाचा डोलया असा अपभ्रंश झाला, आणि वर्तमानमराठींत डोळ्या असा झाला.

डोलेया=डोलया अथवा डोलया=डोळ्या
जाणतेया=जाणतया=जाणत्या
आलेया=आलया=आल्या
तेयाचेया=तयाचया=त्याच्या इ. इ. इ.

(१३) धाता, पिता, भोक्त, वर्ता वगैरे शब्द संस्कृतांत ऋकारान्त होते, त मराठींत आकारान्त झाले आहेत व ते आकारान्त

पुल्लिंगी नामांप्रमाणें चालतात.

कर्त्तयाचेया=कर्त्तयाचया=कर्त्यांच्या.

(२४) वेगाँ, पराँ, कृतकार्यां भाटाँ, इत्यादि तृतीयेच्या अनेकवचनाचीं रूपें ज्ञानेश्वरींत आढळतात. ह्यांत, वेग, पर, कृतकार्य, भाट, असे अकारान्त पुल्लिंगी मूळशब्द वस्तुतः आहेत. परंतु तृतीयेच्या अनेकवचनापुरते अतिदेशानें त्यांना वेगा, परा, कृतकार्या, भाटा, असे आकारान्त पुल्लिंगी शब्द समजणें जरूर आहे.

(२५) वर्तमानमराठीत आकारान्त पुल्लिंगी नामांच्या रूपांत खालीलप्रमाणें मध्यमराठीद्वारा अपभ्रंश किंवा फेरबदल झाले आहेत:–

	शा.	म.	व.
तृतीया एकवचनः –	डोलेंन	डोळेंन	डोळ्यानें
तृतीया अनेकवचनः –	डोलॉं	डोळेंहिं	डोळ्यानीं

तृतीयेच्या अनेकवचनावरून एकवचनाचें रूप एकविधतेस्तव बनलें आहे.

चतुर्थी वगैरेः—डोलेया ह्या पदांतील ए स्वर काढून टाकून व डोला ह्या पदांतील अंत्य आ काढून टाकून वर्तमानमराठीनें डोळ्या असें रूप बनविलें. मध्यमराठींतील रूप डोलया असें होतें. डोळ्या हें सामान्य रूप एकविधतेस्तव सिद्ध करून विभक्तीचे प्रत्यय वर्तमानमराठी लावते.

८ इकारान्त पुल्लिंगी नामें.

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी
मूळशब्दः—	अग्नि	अग्गि	अग्गि	हरि, आगि
प्र.:–	अग्निस्	अग्गी	अग्गी	आगी, आगि हरि–री.
द्वि.:–	अग्निम्	अग्गिं	अग्गि	आगी–गि, हरि–री
तृ.: –	अग्निना	अग्गिणा	अग्गिण, अग्गिं. आगी, आगीँस, हरी, हरीशि	

च:-	अग्नये	—	—	आगी, आगीसि-सिं-यें-तें, हरी, हरीसि-सिं-यें-तें
पं:-	अग्नेः	अग्गीहिंतो / अग्गित्तो	अग्गिहें	आगीहूनि-तूनि हरीहूनि-तूनि
ष:-	अग्नेः	अग्गिणो / अग्गिस्स	अग्गिहें	आगी, हरी
स:-	अग्नौ	अग्गिम्मि	अग्गिहिं	आगी, हरी
सं:-	अग्ने	अग्गि ग्गी	अग्गि-ग्गी	आगी हो, हरी हो
चान्तः:-	—	—	—	आगिच, हरिच
शब्दयोगीः--		—	—	हरियांचौनि, हरीविण, हरीआंतु.

अनेकवचन

प्र.	अग्नयः	अग्गी	अग्गी	आगी, हरी
द्वि.	अग्नीन्	अग्गी	अग्गी	आगी, हरी
तृ.	अग्निभिः	अग्गीहि-हिं-हिँ	अग्गिहिं-हिं-हिँ	आगीं, हरीं
च.	अग्निभ्यः	—	—	आगीं, हरीं
पं.	अग्निभ्यः	अग्गीहिंतो, अग्गित्तो	अग्गिहुं	आगींहूनि हरींहूनि
ष.	अग्नीनां	अग्गिणा-णां-णाँ	अग्गिहां-हुं	आगीं, हरीं
स.	अग्निषु	अग्गिसु सुं-सुँ	अग्गिहिं	आगीं, हरीं
सं.	अग्नयः	अग्गी, अग्गिणो	अग्गिहों	आगीनों, हरीनों
चान्तः-				आगींच, हरींच
शब्दयोगीः-				आगींविण, आगींनव इ. इ.

(१) वर्तमानमराठी हरींनें व हरींनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें करते.

(१) प्रथमः—अपभ्रंशप्राकृत .

(२) द्वितीया:—अपभ्रंशापासून अनुस्वाराखेरीज

(३) तृतीया:—एकवचन अनुस्वार काढून व दीर्घ करून, अनेकवचन हिँ ची इँ करून.

(४) चतुर्थी:—महाराष्ट्रींत व अपभ्रशांत नाहीं, मराठींत आहे. ह्यावरून असें अनुमान निघतें कीं महाराष्ट्रींत इकारान्त पुल्लिंगी नामाची चतुर्थीचीं रूपें एका काळीं असावीं.

(५) पंचमी:—अपभ्रशापासन

(६) षष्ठी:—अपभ्रंशापासन

(७) सप्तमी:— ,,

(८) संबोधन:— ,,

ईकारान्त पुल्लिंगी नामें

९ ईकारान्त पुल्लिंगी नामें आकारान्त पुल्लिंगी नामांप्रमाणें एतत् व इदं ह्या संस्कृत सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेल्या आ सर्वनामाच्या रूपांची जोड होऊन चालतात. संस्कृतांत जे शब्द इन्नन्त आहेत ते मराठींत ईअत होतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:—	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
द्वि.:—	विवेकी, विवेकिया	विवेकी, विवेकिये
तृ.:—	विवेकियें—सिं	विवेकी, विवेकियाँ-सिं
च.:—	विवेकिया—सि—तें	विवेकियाँ—सि—तें
प.:—	विवेकियाहुनि	विवेकियाँहुनि
ष.:—	विवेकिया	विवेकियाँ
स.:—	विवेकियाँ	विवेकियाँ
सं.:—	विवेकिया, लाघविया	विवेकी, विवेकियाँ हो, विवेकियानों

षान्तः– विवेकियाच विवेकियाँच

शब्दयोगीः– विवेकियाविण विवेकियाँविण.

(१) प्रथमाः–आ व ए प्रत्यय विकल्पानें लागतात.

विवेकी + आ=विवेकिया अथवा विवेकी

विवेकी + ए = विवेकिये अथवा विवेकी

(२) द्वितीयाः–प्रथमेप्रमाणे.

(३) तृतीयाः–विवेकी+एँ=विवेकियेँ

विवेकी + आँ=विवेकियाँ अथवा विवेकीँ

(४) चतुर्थीः–विवेकी + आ=विवेकिया

विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(५) पंचमीः–विवेकी+आहुनि=विवेकियाहुनि

विवेकी+आँहुनि=विवेकियाँहुनि

(६) षष्ठीः— विवेकी + आ=विवेकिया

विवेकी +आँ=विवेकियाँ

(७) सप्तमीः– विवेकी + आँ=विवेकियाँ

(८) संबोधनः- विवेकी+आहो=विवेकियाहो

विवेकी + आँहो=विवेकियाँहो, विवेकियानों, विवेकीँ

(९) विवेकिया पदांतील इ चा लोप करून विवेक्या असें सामान्य रूप वर्तमानमराठीनें बनवलें आणि विवेक्यानें, विवेक्यांनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें सिद्ध केलीं.

(१०) पाणक्या-पाणक्ये; सैंपाक्या-सैंपाक्ये; अशीं रूपें वर्तमानमराठींत होतात; परंतु, विवेकी–विवेकी.

उकारान्त पुल्लिंगी नामें

१० इकारान्त पुल्लिंगी नामांप्रमाणे चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:–	गुरु	गुरु
द्वि.:–	गुरु	गुरु

तृ:–	गुरु-सिँ	गुरूँ-सिँ
च:–	गुरु सि तेँ	गुरूँ सि तेँ
प:–	गुरुहुनि	गुरूँहुनि
ष:–	गुरु	गुरूँ
स:–	गुरु	गुरूँ
सं:–	गुरु, वधू, वधो; सिंधू, सिंधो	गुरूँ
चान्त:–	गुरुच	गुरूँच
शब्दयोगी:-	गुरुविण, तव	गुरूँविण, तव

(१) गुरूनें, गुरूँनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमानमराठींत होतात.

ऊकारान्त पुल्लिंगी नामें

११ ईकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणे प्राय: चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	विंचू, बहू	विंचू, बहू
द्वि:–	विंचू बहू	विंचू, बहू
तृ:–	विंचुवें, बहुवें सिँ	विंचुविँ, बहुविँ, विंचुवाँ, बहुवाँ सिँ
च:–	विंचुवा, बहुवा-सि-तेँ	विंचुवाँ, बहुवाँ सि- तेँ
प:–	विंचुवाहुनि	विंचुवाँहुनि
ष:–	विंचुवा, बहुवा	विंचुवाँ, बहुवाँ
स:–	विंचुविँ, बहुविँ	विंचुविँ, बहुविँ
सं:-	विंचुवा हो	विंचुवाँ हो
चान्त:–	विंचुवाच	विंचुवाँच
शब्दयोगी:–	विंचूवाँचोनि, विंचुवेंविण	विंचुवाँविण, इ. इ. इ.

(१) कृपाळू, दयाळू वगैरे नामें व विशेषण ह्या च सदरात पडतात.

(२) कृपाळूनें, कृपाळूँनीं, विंचवानें, विंचवाँनीं, अशीं रूपें वर्तमान-मराठींत होतात.

ऐकारान्त व औकारान्त पुल्लिंगी नामें

१२ ऐकारान्त पुल्लिंगी नामें आणि औकारान्त नामें तीं ज्या पुल्लिंगी नामांचे अपभ्रंश असतात त्याप्रमाणें चालतात.

दलवई=दलवै   अनुभव=अनुभौ

आठव-उ=आठौ   मांडव=मांडौ

तृतीयाः-दलवैएँ, दलवई-दलवीं.

चतुर्थीः-दलवैया, दलवैयाँ.

तृतीयान्हिक समाप्त.

चतुर्थान्हिक.

१३ ज्ञानेश्वरींत नपुसकलिंगी नामांच्या शेवटीं अ, अँ, इ, ईं, उँ व एँ हे सहा स्वर सांपडतात. अँकारान्त व इकारान्त नपुंसकलिंगी नामें अकारान्त व ईंकारान्त नामांप्रमाणें चालतात.

१४ अकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रः-	१ फलं	फल	फलु	फल, फलु
द्विः-	२ फलानि	फलाइ	फलई	फलैं

(१) बाकीं रूपें पुल्लिंगाप्रमाणें.

(२) तृतीयेचीं चीजाँ (अनेकवचन), विश्वाँ, वांझाँ, अशीं पुल्लिंगांतल्याप्रमाणें रूपें सांपडतात.

(३) पंचमीचें दारांहुनि असें रूप आढळतें.

(५) सप्तमीचें चारुरथला असें रूप आढळतें.

(६) वर्तमानकालवाचक धातुसाधितें अकारान्त असल्यास हा सदरांत पडतातः-

वाजत—वाजतें;   अरडांत-अरडातें;

स्वांग्वान-स्वांग्वानें;   निद्रित-निद्रितें.

(७) मिथुन, समाधान, कुशल, जन्म, मान, मनुष्यपण, बीज, सोंधारण, हे शब्द वरीलप्रमाणें चालतात.

१५ ईंकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	पाणीँ	पाणियेँ
द्वि:–	पाणीँ	पाणियेँ
तृ:–	पाणियेँ सिँ	पाणीँ सिँ
च:–	पाणिया-सि-तेँ	पाणियाँ-सि-तेँ
पं:–	पाणियाहुनि	पाणियाँहुनु
ष:–	पाणिया	पाणियाँ
स:–	पाणीँ	पाणीँ
सं:–	पाणियाहो	पाणियाँहो-नोँ

(१) पाणीँ, मेतीँ, दहीँ हे शब्द पानीय, मौक्तिक, दधिक ह्या संस्कृत शब्दांपासून पाणिअ, मोत्तिअ, दहिअ अशा परंपरेनें आले आहेत. तेव्हां, अकारान्त नपुंसक नामांची प्रक्रिया त्याला लागू आहे.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	पाणिअ	पाणिएँ
तृ:–	पाणिएँ	पाणिइँ
च:–	पाणिया	पाणियाँ
स:–	पाणिईं	पाणिइँ

* किरकोळ माल विकणारे लोक दहीअ, मोतीअ, पाणीअ, असे मुत उच्चार अद्याप हि करतात.

(२) घारि शब्द पाणीँ शब्दाप्रमाणें चालतो. प्रथमेच्या एकवचनीं अनुनासिक मात्र नसतो.

(३) पाण्या असें सामान्य रूप करून पाण्यानें, पाण्यांनीं अशीं तृत येचीं रूपें वर्तमानमराठीनें केलीं.

१६ उकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

एकवचन	अनेकवचन
प्रः– गोरुं	गोरुवें
द्विः- गोरुं	गोरुवें
तृः– गोरुवें-सिं	गोरुवीं-सिं
चः– गोरुवा सि-तें	गोरुवां सि तें
पः– गोरुवाहुनि	गोरुवांहुनि
षः– गोरुवा	गोरुवां
सः– गोरुविं	गोरुविं
सं– गोरुहो	गोरुंहो-नों
चान्तः-गोरुवाच	गोरुवांच

(१) इकारान्त नपुसक नामाच्या सारखा च या नामांचा स्वभाव आहे.

(२) वीरुं, हातिरुं, टिटिंभुं, पिंपरुं, पाटाउं, आवाळुं, कुकुं, वगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात-

(३) वस्तुतः गुर्वा, पिपर्वा, आवाल्वा, टिटिम्वा, असें सामान्य रूप वर्तमानमराठींत व्हावयाचें; परतु, उच्चारसौकर्यार्थ गुरा, पिंपरा, आवाळा, असें होतें. कुकुं या शब्दाचें कुक्वा असें होतें. कारण, क्व चा उच्चार शिष्ट मराठीला करतां येतो. अशिष्ट लोक कुका असें च सामान्य रूप करतात.

एँकारान्त नपुंसकलिंगी नामें

१७ संस्कृत एतत् व इद सर्वनामापासून अपभ्रंशद्वारा निघालेलें इँ, एँ सर्वनाम लागून हीं विशेषणें ऊर्फ नामें झालीं आहेत. होणें (भवन), वानावें (वर्णितव्य), सोनें (सुवर्ण), आविसालें (आविसालय), आलें (आगत), अहतेचें (अहतेच), हीं नपुसक नामें अकारान्त मूळ शब्दाना नपुसकचिन्ह जो एँ प्रत्यय तो लागून झालीं आहेत.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:–	दिसणें	दिसणीं
द्वि:–	दिसणें	दिसणीं
तृ:–	दिसणेन–सिं	दिसणीं–सिं
च:–	दिसणेया–सि–तें	दिसणेयाँ–सि–तें
पं:–	दिसणेयाहुनि	दिसणेयाँहुनि
ष:–	दिसणेया	दिसणेयाँ
स:–	दिसणेयाँ, दिसणाँ, आपणपाँ, केलाँ, पुढाँ	दिसणाँ
सं:–	दिसणेंहो	दिसणींहो
चान्त:–	दिसणेयाच	दिसणेयाँच

(१)प्रथमा:–दिसण+एँ=दिसणें

दिसण+ईं=दिसणीं

(२)तृतीया:–दिसण+एन=दिसणेन

दिसण + ईं=दिसणीं

(३)चतुर्थी:–दिसण+एया=दिसणेया

दिसण+एयाँ=दिसणेयाँ

(४)सप्तमी:– दिसण+आँ=दिसणाँ

दिसण+एयाँ=दिसणेयाँ

(५) वस्तुत: पहातां हे एँकारान्त शब्द अकारान्त च आहेत. चौदाव्या कलमात जे अकारान्त शब्द सांगितले, ते प्राय: संस्कृतसम असतात; व ह्या सतराव्या कलमातील शब्द तद्भव असतात. संस्कृतसम दर्शन शब्द अकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो; व तद्भव दिसण शब्द एकारान्त नपुंसक शब्दाप्रमाणे चालतो. दिसण, आल, सोन, वानाव, आविसाल, अहतेंच, हे शब्द वस्तुत: अकारान्त आहेत. अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाचा

हा दुसरा प्रकार समजणें प्रशस्त दिसतें. ह्या दुसऱ्या प्रकारांतील शब्द प्रायः विशेषणें असतात.

(६) ए काढून टाकून दिसण्या, आत्या, वानावया, अहंतेच्या, असें सामान्य रूप वर्तमान मराठी बनविते. अनेकवचनी सामान्य रूप अंत्य स्वरावर अनुनासिक देऊन होतें, हा सार्वत्रिक नियम.

चतुर्थान्हिक समाप्त

पंचमान्हिक

१८ आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूलशब्द:-	माला	माला	माला	माला
प्र:-	माला	माला	माला	माला
द्वि:-	मालाम्	मालम्	मालम्	माला
तृ:-	मालया	मालाअ	मालाअ	माला-सिँ
च:-	मालायै	मालाए	मालाए	माले-सि-तेँ
पं:-	मालायाः	मालाहिंतो, मालत्तो	मालहे	मालाहु, मालाहुनि
ष:-	मालायाः	मालअ	मालहे	माला
स:-	मालायां	मालाए, मालअ	मालहिँ	माला, माले
सं:-	माले	माले	माले	माले
चान्त:-	——	——	——	मालेच
शब्दयोगी:-	——	——	——	मालाविण, मालेमाजि

अनेकवचन.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र:-	मालाः	माला	माला	माला
द्वि:-	मालाः	माला	माला	माला
तृ:-	मालाभिः	मालाहिँ	मालाहिँ	मालाँ-सिँ
च:-	मालाभ्यः	—	—	मालाँ-सि-तेँ

पं:-	मालाभ्यः	मालाहितो	मालहु	मालाँहुनि, मालाँतु
ष: -	मालाना	मालाणं	मालहु	मालाँ
स:-	मालासु	मालासुँ	मालहु	मालाँ
सं:-	मालाः	माला	माला	मालाँहो, मालाहो, मालानों.
चान्तः-	—	—	—	मालाँच
शब्दयोगी:-	—	—	—	मालाँविण, मालाँतव, मालाँमाझि.

(१) प्रजा, कला, वाचा, दिठिया, वगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात.

(२) भुज, भाष, आगलिक, हावँ, जाणीव, माय, वगैरे अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द मूळचे भुजा, भाषा, आगलिका, हावाँ, जाणीवा, माया, असे होते; सबब प्रथमेच्या एकवचना खेरीज अन्यत्र ते माला शब्दाप्रमाणें चालतात. फक्त, प्रथमेचें एकवचन अकारान्त होतें.

(३) मालि (एकवचन), मालाँ (अनेकवचन), अशीं सामान्य रूपें करून, मालेन व मालाँनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी बनविते.

१९ इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
मूळशब्दः-	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि	बुद्धि
प्र:-	१ बुद्धिः २ बुद्धयः	बुद्धी बुद्धी	१ बुद्धी २ बुद्धी	१ बुद्धि-द्धी २ बुद्धी
द्वि:	१ बुद्धिं २ बुद्धीः	बुद्धिं बुद्धी	१ बुद्धिं २ बुद्धी	१ बुद्धि-द्धी २ बुद्धी
तृ:-	१ बुद्धया २ बुद्धिभिः	बुद्धीइ बुद्धीहिं	१ बुद्धीए, बुद्धी २ बुद्धीहिं	१ बुद्धी-तिँ २ बुद्धीं-द्धिं तिँ
च:-	१ बुद्धयै २ बुद्धिभ्यः-	— —	— —	१ बुद्धी ति तेँ २ बुद्धीं-ति-तेँ

पं:-	१ बुद्धयाः	बुद्धीइ	१ बुद्धीहु	१ बुद्धीहुनि
	२ बुद्धिभ्यः	बुद्धीसुतो	२ बुद्धीहु	२ बुद्धीँहुनि
ष:-	१ बुद्धेः	बुद्धीइ	१ बुद्धिहे	१ बुद्धी
	२ बुद्धीना	बुद्धीण	२ बुद्धिहु	२ बुद्धीँ
स:-	१ बुद्धौ	बुद्धीइ	१ बुद्धिहिँ	१ बुद्धी द्धिँ
	२ बुद्धिषु	बुद्धीसु	२ बुद्धिहुँ हिँ	२ बुद्धीँ
सं:-	१ बुद्धे	बुद्धी	१ बुद्धी	१ बुद्धी
	२ बुद्धयः	बुद्धी	२ बुद्धी	२ बुद्धीँहो
चान्तः-	—	—	—	१ बुद्धिच
	—	—	—	२ बुद्धींच
शब्दयोगी:-				१ बुद्धी विना, बुद्धी तव
				२ बुद्धीँ विना, बुद्धीँ तव

(१) राति, निगुति, गोठि. आदि, धणि, पाठि, स्तुति, योनि, वगैरे शब्द ह्या सदरात पडतात.

(२) स्त्रि व लक्ष्मि शब्द जेव्हा ऱ्हस्वान्त्य असतात तेव्हा बुद्धि शब्दाप्रमाणें चालतात.

(३) बुद्धी, बुद्धीँ, अशीं सामान्य रूपें वर्तमान मराठी करते व बुद्धीनें व बुद्धींनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें होतात.

२० ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्र: –	देवकी	देवकिया
द्वि:–	देवकी	देवकिया
तृ: –	देवकिया सिँ	देवकीँ, देवकिं-सिँ
च: –	देवकिये सि तेँ	देवकियाँ-सि तेँ
पं: –	देवकियातु, देवकियाहुनि	देवकियाँतु, देवकियाँहुनि
ष: –	देवकिया, देवकिये	देवकियाँ

स.:-	देवकी, देवकिये	देवकीं-किं, देवकियाँ
सं.:-	देवकि-की, वर्तिये, वाइये	देवकियाँहो.
चान्तः-	देवकियेच	देवकियाँच
शब्दयोगीः-	देवकी सवें, देवकिया विण	देवकियां सवें, देवकियाँ विण

(१) संस्कृत नदी व महाराष्ट्री नई शब्दाच्या रुपावरून हीं रूपें आलीं आहेत.

(२) स्त्री व लक्ष्मी शब्द दीर्घान्त्य असतात तेव्हां देवकी शब्दाप्रमाणें चालतात.

(३) शनेश्वरींत इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाची कांहीं रूपें ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्या रुपाप्रमाणें व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचीं कांहीं रूपें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्या प्रमाणें होतात. जसें, कवणी-कवणि, परी पारे, स्त्री स्त्रि, आणिकी-आणिकि, दीठी-दीठि, इ. इ. इ.

(४) *जाली, जुझली, गवई, धोरी, वार्यो, मुसाची, मिलणी, श्री, मुगी, पृथ्वी,* वगैरे शब्द असे चालतात.

(५) देवकी, *देवया अशीं सामान्य रूपें करून* देवकीनें, देवक्यांनीं अशीं तृतीयेचीं रूपें वर्तमान मराठी करते.

२१ उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	मातु	मातू
द्विः-	मातु	मातू
तृः-	मातू-सिँ	मातूँ सिँ
चः-	मातू-सि तेँ	मातूँ-सि-तेँ
पः-	मातू हुनि	मातूँ हुनि
षः-	मातू	मातूँ
सः-	मातू-तूँ	मातू
सं:-	मातू	मातूँहो

चान्तः–	मातूच	मातूँच
शब्दयोगीः–	मतुविण	मातूँविण

२२ ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः–	वहू	वहुवा
द्विः–	वहू	वहुवा
तृः–	वहुवा–शिं–	वहुवाँ–शिं–शिं
चः–	वहुवे–सि–तें	वहुवाँ–सि–तें
पंः–	वहुवोंतु	वहुवोंतु
पः–	वहुवा	वहुवाँ
सः–	वहू	वहूँ
संः–	वहु–हू	वहुवाँहो
चान्तः–	वहुवेच	वहुवाँच
शब्दयोगीः	वहुवा विण	वहुवाँ विण

(१) भ्रू, सासू, उजू, कृपालू, वगैरे शब्द असे चालतात.

(२) सासु शब्द ऱ्हस्वान्त्य असतो तेव्हां मातु शब्दाप्रमाणे चालतो; व सासु शब्द सासा असा आकारान्त असतानां आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणे चालतो.

एकारान्त व ऐकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

२३ से, सवे, क्षटे, जांभे, एकवकै, चावटे, वगैरे स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणे चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः–	से, जांभे	से, जांभेया
तृः–	से-सिं, जांभेया-शिं	सें सिं, जांभेयाँ-शिं
चः–	से-सि सें, जांभेये-सि-तें	सें-सि-तें, जांभेयाँ-सि तें

२३ (१) गावी=गाई, गाइ शब्द प्रथमेच्या एकवचना खेरीज ईकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	गाय, गाये	गाई, गाया (गाईया)
तृः-	गाई, गाया	गाईं
चः-	गाई, गाये	गाईं, इ. इ.

(२) हरिद्रा=हलद्दा, हलद्दी=हलदा, हलदी, हलदि.

हा शब्द आकारान्त, इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाण चालतो. आ किंवा ई प्रत्यय स्त्रीलिंगी अजातिवाचक शब्दांना महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत विकल्पानें लागतात. त्यामुळें बरे च स्त्रीलिंगी मराठी शब्द आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें विकल्पानें चालतात. हा च स्वभाव तरवार-तरवारी-तरवारा, वर्तणूक-वर्तणुकी-वर्तणुका, वगैरे वर्तमान मराठी स्त्रीलिंगी शब्दात अनुकरणान दिसून येतो.

(३) ओकारान्त व औकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहींत.

वप्निका=वप्पिका=वाइका,

वाइका + आऊ = वाइकाऊ = वाइको =वायको =वायकाउ अथवा वायकाऊ

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	वायको (वाइकाऊ)	वायका (वाइकावा)

हा शब्द उकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें कांहीं रूपात चालतो.

वायको शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहीं; वाई आहे व तो ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

(४) भुज, माप, हार्व, मुठ, चूल, वाय, वगैरे अकारान्त किंवा अँकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचे अपभ्रंश आहेत. ह्याचीं प्रथमेचीं एकवचनीं रूपें मात्र अकारान्त होतात. बाकीं सर्व रूपें ज्या आकारान्त किंवा इका-

चान्तः- मातूच	मातूँच
शब्दयोगी:-मातूविण	मातूँविण

२२ ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	बहू	बहुवा
द्विः-	बहू	बहुवा
तृः-	बहुवा-सिं-	बहुवाँ-विं-सिं
चः-	बहुवे-सि-तैं	बहुवाँ-सि-तैं
पः-	बहुवाँतु	बहुवाँतु
षः-	बहुवा	बहुवाँ
सः-	बहू	बहूँ
सं.-	बहु-हू	बहुवाँहो
चान्त -	बहुवेच	बहुवाँच
शब्दयोगीः	बहुवा विण	बहुवाँ विण

(१) भ्रू, सासू, ऊजू, कृपालू, वगैरे शब्द असे चालतात.

(२) सासु शब्द ऱ्हस्वान्त असतो ते हा मातु शब्दाप्रमाणे चालतो, व सासु शब्द सासा असा आकारान्त असताना आकारान्त स्त्री लिंगी शब्दाप्रमाणे चालतो.

एकारान्त व ऐकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द

२३ से, सवे, हटे, जामै, एकरके, चावटे, वगैरे स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाण चालतात.

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः-	से, जामै	से, जामैया
तृः-	से सिं, जामैया-सिं	सेँ सिं, जामैयाँ सिं
चः-	सेसि तैं, जामैये सि तैं	सेँ सि-तैं, जामैयाँ-सि तैं

२६ (१) गावी=गाई, गाइ शब्द प्रथमेच्या एकवचना खेरीज ईकारान्त व इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र॰ -	गाय, गाये	गाई, गाया (गाईया)
तृ: -	गाई, गाया	गाईं
च:-	गाई, गाये	गाईं, इ. इ.

(२) हरिद्रा=हलदा, हलद्दी=हलदा, हलदी, हलदि

हा शब्द आकारान्त, इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाण चालतो. आ किंवा ई प्रत्यय स्त्रीलिंगी अजातिवाचक शब्दाना महाराष्ट्रीत व अपभ्रंशात विकल्पानें लागतात, त्यामुळें बरे च स्त्रीलिंगी मराठी शब्द आकारान्त व ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें विकल्पानें चालतात. हा च स्वभाव तरवार-तरवारी-तरवारा, वर्तणूक-वर्तणुकी-वर्तणुका, वगैरे वर्तमान मराठी स्त्रीलिंगी शब्दात अनुकरणाने दिसून येतो.

(३) ओकारान्त व औकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहींत.

वप्रिका=वप्पिका=वाइका;

वाइका + आऊ = वाइकाऊ = वाइकौ = वायकौ = वायकाउ अथवा वायकाऊ

	एकवचन	अनेकवचन
प्र:-	वायकौ (वाइकाऊ)	वायका (वाइकावा)

हा शब्द उकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें कांहीं रूपात चालतो.

वायको शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहीं; वाई आहे व तो ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतो.

(४) भुज, माप, हार्व, मुठ, चूल, वाव, वगैरे अकारान्त किंवा ॲकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचे अपभ्रंश आहेत. ह्याचीं प्रथमेचीं एकवचनीं रूपें मात्र अकारान्त होतात. बाकी सर्व रूपें ज्या आकारान्त किंवा इका-

रान्त शब्दांपासून हे अकारान्त शब्द निघाले त्यांच्याप्रमाणें होतात.

भुज=भुजा, भाप=भापा, मुठ=मुष्टि, चूल=चूलि, इ. इ. इ.

(५) युक्ति—युगती, भक्ति-भगती, पंक्ति-पांती अशीं द्वंद्वें ज्ञानेश्वरीच्या कालीं होतीं. युक्ति चें अनेकवचन युक्ती, परंतु युगती चें अनेकवचन युगतिया.

तद्वत्, भक्ति	—	भक्ती
भगती	—	भगतिया;
पंक्ति	—	पंक्ती
पांती	—	पांतिया
पगती	—	पगतिया;

असा द्वंद्वप्रकार तत्सम व तद्भव शब्दांचा ज्ञानेश्वरकालीं होता. हे दोन्ही प्रकार वर्तमानमराठींत मिश्र होऊन, तत्सम व तद्भव स्त्रीलिंगी इकारान्त व ईकारान्त शब्दांचीं दोन अनेकवचनें होतात.

भक्ति—भक्ती, भक्त्या
पंक्ति—पंक्ती, पंक्त्या.
युक्ति—युक्ती, युक्त्या
पांती—पाती, पात्या
युगती—युगती, युगत्या इ. इ. इ.

(६) देवी, नारी, सिंही, श्रीमती हे शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें विकल्पानें ज्ञानेश्वरकालीं चालत..

षष्ठी:—नारींमाझारि अथवा नारियाँमाझारि अशीं दोन्हीं रूपें होत. पैकीं पहिलें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाचें रूप वर्तमान मराठींत राहिलें आहे.

(७) इ, ई व उ, ऊ, हे स्त्रीलिंगी शब्दांचे अंत्य स्वर एकमेकांच्या स्थानीं बदललेले ज्ञानेश्वरींत हमेश सांपडतात. त्यामुळें इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ईकारान्तासारखा व उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ऊकारान्तासारखा चाललेला आढळतो. उलट हि प्रकार होतो.

(८) बीज=बीअ हा शब्द ज्ञानेश्वरींत अकारान्त नपुंसक किंवा इँकारान्त किंवा ईँकारान्त नपुसक ह्मणजे बिँ, बीँ असा आहे तो वर्तमान मराठींत बी असा अन्त्य स्वरावरून स्त्रीलिंगी होऊन त्याचें अनेकवचन बिया होतें; ज्ञानेश्वरकालीं बिय होत असे.

(९) वर्तमान मराठींत अन्त्य अकाराचा लोप करण्याकडे प्रवृत्ती आहे. त्यामुळें; माला माळ, बुद्धि बुध, मति मात, असे अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द बनले आहेत. ही लोपप्रवृत्ति ज्ञानेश्वरकालीं च सुरू झाली होती.

२५ टीका

(१) पुल्लिंगी शब्दाच्या अंत्यास अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऐ, औ असे ९ स्वर येतात.

स्त्रीलिंगी शब्दाच्या अंत्यास अ, अँ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऐ असे ९ स्वर येतात.

आणि नपुसकलिंगी शब्दाच्या अंत्यास अ, अँ, इ, ईँ, उँ, एँ असे ६ स्वर येतात.

पैकीं ऐ व औ हे स्वर ज्याच्या अंतीं आहेत ते शब्द इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त किंवा ऊकारान्त शब्दाप्रमाणें चालतात. ह्मणजे मराठी ह्या प्रकरणीं अपभ्रंशाला धरून आहे.

(२) सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशोत्पन्न आहेत.

(३) संस्कृत त्य पासून निघालेला च हा प्रत्यय त्य-च्च च अशा परंपरेनें अपभ्रंशांतून आला आहे.

(४) अपभ्रंशाला सोडून निराळीं रूपें ज्ञानेश्वरी मराठीनें जीं केलीं तीं आकारान्त व ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांचीं आणि एँकारान्त नपुसकलिंगी शब्दांचीं. कारण, आकारान्त पुल्लिंगी मूलशब्द अपभ्रंशांत नव्हते. तेव्हां त्यांना विभक्तिप्रत्यय नवीन शोधून काढावे लागले. त्या कामीं संस्कृत एतत् व इदं सर्वनामांचीं अपभ्रंश-द्वारा निष्पन्न झालेलीं आ, ए, इत्यादि रूपें ज्ञानेश्वरी मराठीला हाताशीं सापडलीं. ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रथमच्या व द्वितीयेच्या एकवचनाला व अनेकवचनाला हि हा च नियम विक-

रूपें लागू झाला. विकल्पानें लागू होण्यास कारण अशें की इन् प्रत्ययोत्पन्न जी महाराष्ट्री व अपभ्रंश यातील ई तिचीं रूपें अगोदर होतीं च.

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
हस्ती =	हत्थी =	हत्थि =	हत्ती, हाती, हाथी
हस्तिनः =	हत्थी =	हत्थी =	हत्ती, हाती, हाथी

तेव्हां तीं ठेवून शिवाय, आ, ए प्रत्यय लावून विवेकिया, विवेकिये अशीं वैकल्पिक रूपें केलीं.

एँकारान्त नपुसकलिंगी शब्द अपभ्रंशात नव्हते. तेव्हा एतत्सर्वनामोत्पन्न एँ सर्वनामाचीं रूपें लावून मराठीला त्याचीं रूपें सिद्ध करणें भाग पडलें.

ज्ञानेश्वरकालीन मराठीनें हीं एतत्सर्वनामोत्पन्न व इदसर्वनामोत्पन्न रूपें च एकटसमयीं प्रत्ययार्थ का घेतलीं ? तर सर्वनामोत्पन्न प्रत्यय घेण्याचा हा स्वभाव मराठीला संस्कृतापासून व आर्षभाषेपासून वशपरंपरेनें मिळालेला आहे. संस्कृतातील एकोनएक नामविभक्तिप्रत्यय आर्षपूर्वभाषेतील सर्वनामापासून निघालेले आहेत.

वर्तमान मराठींतील तृतीयेचे नें–नीं प्रत्यय, चतुर्थीचा ला प्रत्यय व सप्तमीचा त प्रत्यय यासंबधानें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाच्या प्रक्रियेंत ऊहापोह केला आहे.

तात्पर्य, ज्ञानेश्वरकालीन मराठींतील प्रायः सर्व विभक्तिप्रत्यय अपभ्रंशांतून अपभ्रष्ट होऊन आलेले आहेत.

पचमान्हिक समाप्त

षष्ठमान्हिक
सर्वनामें

२६ मी

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:–	अहम्	अहम्मि, अम्मि, म्मि	हउँ	मी, मीं

द्वि:–	मा, माम्	अम्मि, मि	मइँ	मी, मीँ, मज
तृ:–	मया	मए, मइ	मइँ	मिया, मियाँ, म्या, मासिँ, मजसिँ, मज
च.:–	मे, मह्यम्	——	——	मज, मासि, मातँ, मसि, मजसि
पं.:–	मत्	मज्झत्तो, ममाहिंतो	मज्झु	मजहुनि
ष:–	मे, मम	मज्झ	मज्झु	मज
स.:–	मयि	मइ, मि	मइँ	मीँ, मज
चान्त:–	——	* मेच्चअ	——	माझ
शब्दयोगी.:–	——	——	——	मजप्रति, लागि, मियाँविना, मज तव, मज वाचौनि, मीँ वाचौनि, इ.इ.

(१) येथें मराठीचीं रूपें महाराष्ट्रीशीं जुळतात, अपभ्रंशाशीं जुळत नाहींत. हेमचंद्रानें दिलेला अपभ्रंश महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश दिसत नाहीं. महाराष्ट्रीचा अपभ्रंश निराळा असावा.

मी

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:–	वयम्	अह्मे	अह्मे, अह्मइँ	आह्मीँ, आह्मि
द्वि:–	अस्मान्, नः	अह्म	अह्मे, अह्मइँ	आह्माँ
तृ –	अस्माभिः	अह्माहिं	अह्मेहिं	आह्माँ, आह्मि
च:–	अस्मभ्य, नः	——	——	आह्माँ, आह्माँसि, आह्मातँ, आमतँ

पः-	अस्मत्	अह्मासुंतो	अह्मह	आह्मांहुनि
षः-	अस्माक, नः	अह्म	अह्मइँ	आह्मां
सः-	अस्मासु	अह्मेसु	अह्मासु	आह्मि
चान्तः-	——	अह्मेचअ	——	आमच
शब्दयोगी	——	——	——	आह्मां प्रति, आह्मां वाचौनि, आह्मां तव, इ.इ.

(१) येथें मराठींचीं रूपें अपभ्रंशाशीं जुळतात व महाराष्ट्रीशीं तर किंत्येक स्थळीं त्याहून जुळतात.

मजकरिता, मजहून, ह्या रूपाच्या धर्तीवर वर्तमान मराठींत त्याजकरिता, ज्याजकरिता याजकरिता, तिजकरिता, जिजकरिता, इजकरिता, इजहून, अशीं रूपें केवळ अनुकरणानें होतात.

२७ तूँ

एकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	त्वम्	तुम्	तुहुँ	तू
द्वि.:-	त्वाम्, त्वा	तुम्	तइँ, पइँ	तूं, तुज
तृ.:-	त्वया	तुमाइ	तइँ, पइँ	तुवाँ, तुआँ, तुजसिं-शीं तुज
च.:-	तुभ्यम्, ते	——	——	तुज, तूज, तुँसि सीं-शि, तुजसि, तूतें, तुहतें
पं.:-	त्वत्	तुज्झ	तुज्झ, तउँ, तुभ	तुजहूनि
ष:-	तव, ते	तुज्झ	तुज्झ	तुज
स.:-	त्वयि	तुइ	तइँ, पइँ	तूं, तुज

सं.:-	——	——	——	तु
चान्त -	——	*तेऽचअ	——	तुस
शब्दयोगी:-	——	——	——	तुआँ विण, तुज तव, तूँ वाचौनि, तुज वाचौनि, इ.

तूँ

अनेकवचन

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:-	यूयम्	तुह्मे	तुह्मइँ	तुह्मी, तुह्मि, तुम्ही, तुह्मि
द्वि.:-	युष्मान्,व	तुह्मे	तुह्मइँ	,, ,, ,, ,,
तृ.:-	युष्माभिः	तुह्मेहिं	तुह्मेहिँ	तुह्मी खिँ
च.:-	युष्मभ्य,न.	——	——	तुह्माँ सि तेँ, तुमतेँ
पं.-	युष्मत्	तुह्मासुतो	तुह्महँ	तुह्माँहुनि
ष. -	युष्माक,व.	तुह्म	तुह्महँ	तुह्माँ
स. -	युष्मासु	तुह्मेसु	तुह्मासु	तुह्मिँ
चान्त-	——	तुह्मेचअ	——	तुमच
शब्दयोगी -	——	——	——	तुह्मी वाचौनि, तुह्माँ वाचौनि, तुह्मा तव, इ. इ.

(१) काहीं थोड्या अर्थीत महाराष्ट्रींशीं जुळत नाहीं.

२८ अ व इ

इदम् ह्या संस्कृत सर्वनामाचीं अकारान्त व इकारान्त अंगें होतात. महाराष्ट्रींत, अपभ्रंशात व मराठींत हि ही लकब राहिली आहे.

(१) पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	आ	ए
द्वि:-	आ	ए

तृ.:-	एँ, इया, या, यया-सिँ	इहिँ, इहीँ, ईँ-सिँ
च.:-	इया, यया, या-सि-तेँ	इयाँ, याँ, ययाँ-सि-तेँ
पं.:-	इया-,यया-,या-,हुनि	इयाँ-,ययाँ-,याँ-हुनि
ष.:-	इया, यया, या	इयाँ, ययाँ, याँ
स.:-	ईँ, इये, ये, इए, इहिँ, इया	ईँ, ययाँ, याँ, इहिँ
सं.:-	ए, आ,	एँहो, आँहो
चान्त.:-	ययाच, याच, इयाच	ययाँच, याँच, इयाँच
शब्दयोगी.:-	इया लागि, यया परौतेँ, या प्रति, यया विण	ययाँ परौतेँ, याँ प्रति इ. इ.

(२) स्त्रीलिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:-	ए	इया, या
द्वि.:-	ए	इया, या
तृ.:-	इया, यिया, या-सिँ	इहिँ-सिँ
च.:-	इये, ये-सि-तेँ	इयाँ, याँ-सि-तेँ
स.:-	इया	इयाँ
चान्त:-	इयेच	इयाँच, याच
सं.:-	ए	आँ हो

शब्दयोगी.- इये तव, इया विण, इ.

(३) नपुंसकलिंग

प्र.:-	एँ	इयेँ, येँ, यियेँ
तृ.:-	एँ	इहिँ-हीँ
स.:-	इहीँ, इहिँ, ईँ, इये	इयाँ, याँ

(१) अपभ्रंशांत इदम् चें सप्तमीचें एकवचन इथे असें होतें, त्यावरून मराठी इथें हा शब्द निघाला आहे. एतत् ची सप्तमी एत्थ होते; त्यावरून एथें निघाला आहे. वर्तमान मराठींतील जेथें, जिथें, तेथें, तिथें;

कोठें (कोथ), कुठें (कुथ); हा जोडींचा हि इतिहास असा च आहे. (अत्र) अथे इथे, (तत्र) तथे, (यत्र) जथे, (कुत्र) कुथे, कठे, हे शब्द एथें-इथें, तेथें-तिथें, जेथें-जिथें, कोठें-कुठें, हा जोड्याहून अगदीं भिन्न आहेत, व ते वर्तमान कालीं महाराष्ट्रातील अडाणी लोक योजतात. इदाणिं (स. ए.) पासून दाणिँ (आता). अतः (स. ए.)=अता=आताँ. अपभ्रंश एवँहिं=एविँ, तेविँ, केविँ, जविँ, हीं हि, सप्तमीचीं रूपें आहेत.

२९ ए

एतत् सर्वनामापासून महाराष्ट्री व अपभ्रंशद्वारा हें झालें आहे.

(१) पुल्लिंग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एसो	एहो, एह	हा
द्वि.:—	एअम्	एहु	हा
तृ.:—	एएण	एएण	एणेँ, येणेँ-सिँ
च.:—	——	——	एया, येया सि तेँ
पं.:—	एआहितो	एत्तहे	एयाहुनि, येयाहुनि
ष.:—	एअस्स	एअहाँ	एया, येया
स.:—	एत्थ, एअंसि	एहँ	एहीँ, एथ, येहीँ, येथ
षान्त —	——	——	एयाच, येयाच
शब्दयोगी:-	——	——	एणेँ विण, हा वांचोनि, एया तव

(२) पुल्लिंग अनेकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एए	एइ	हे
द्वि.:—	एए	एइ	हे
तृ.:—	एएहिं	एएहिं	एहिँ हीं, येहिँ-हीं-सिँ
च.:—	——	——	एआँ, एयाँ, येयाँ ठिन्वें

			एयाँहुनि, येयाँहुनि
पं:—	एएहिंतो	——	एयाँ
ष.:—	एआण	एआण	एहीँ, येहीँ
स.:—	एएसु	——	एयाँन, येयाँन
चान्त.:—	——	——	एहि विण, हे यांचौनि,
शब्दयोगीः—	——	——	एयाँ तव.

(२) स्त्रीलिंग एकवचन

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	एसा, एस	एह	हे
द्वि.:—	एअम्	एहु	हे
तृ.:—	एआए	—	एया, येया, एये
च.:—	——	—	एये
पं.:—	——	—	एयाहुनि
ष.:—	——	—	एया
स.:—	——	—	एये
चान्त.:—	——	—	एयेन

(२) स्त्रीलिंग अनेकवचन

प्र.:—	एआओ	——	एया
तृ.:—	एआहिँ	——	एहिँ
ष.:—	एआण	——	एआँ, एयाँ

व एयापासून ह्या झालेला आहे. ए सर्वनामाच्या प्रथमेच्या रूपांना महाप्राण घेण्याची लकब आहेच.

(२) येथे एक विशेष सागण्यासारखा आहे. इ व ए ह्या सर्वनामांचीं रूपे ईकारान्त पुल्लिंगी शब्दांना, आकारान्त पुल्लिंगी शब्दाना व ऍकारान्त नपुंसकलिंगी शब्दाना विभक्तिप्रत्यय ह्मणून लागतात. कधीं इ चीं रूप लागतात व कधीं ए चीं रूपे लागतात. उदाहरणार्थः—

(अ) तैसं माझेया भक्तीविण (९-४३२).

ह्या स्थलीं भक्ती हे पद भक्ति ह्या स्त्रीलिंगी शब्दाचं तृतीयेचं एकवचन आहे. भक्ति शब्दाचे विशेषण माझी. माझी भक्ति ह्या विशेषणविशेष्याची एकवचनी तृतीया तीन तऱ्हांनी होईल. (१) माझिया भक्तीविण, (२) माझेया भक्तीविण. किंवा (३) माझेयें भक्तीविण. पैकीं दुसरी तऱ्हा वरील उदाहरणात आहे.

(आ) तेवि माझेये भक्तीविण (९-४२२).

येथे तिसरी तऱ्हा आहे.

ते या नपुसकलिंगी सर्वनामाचीं चान्त *एकवचनीं* दोन रूपे होतात.-(१) तेयाच, (२) तियाच.

पैकीं,

(इ) कि तियाचं पशुत्व वावो झालें (९-४३८).

ह्या उदाहरणात दुसरं रूप योजिलें आहे.

(ई) आटतिये अलकारीं.

आटता अलकार ह्याचीं एकवचनी सप्तमीचीं तीन रूपे होतातः—
(१) आटतां अलकारीं, (२) आटतेयाँ अलंकारीं, किंवा
(३) आटतिये अलकारीं.

पैकीं *तिसर रूप* वरील उदाहरणात आढळतें.

इतरत्र हि हा च ऊह करावा.

तृ.:—	१ तीए, तीअ	ताए	तिया सिँ
	२ ताहि	ताहिँ	तिहिँ सिँ
च.:—	१ ——	——	तिये सि तैँ
	२		तियाँ-सि तैँ
प.:—	१ तिस्सा, तीए, तहे तीअ		तिये
	२ ताण	ताण, ताइँ, तइँ	तियाँ
स.:—	१ तीए, तीअ	तीए	तिये
	२ तासु	तहिँ	तियाँ
चान्त.—	——	——	तियेच तियाँच
शब्दयोगीः—	——	——	ते वाचौनि, तिया विना, तिये साठिँ, तिया वाचौनि, तियाँ विना, तियाँ साठिँ

(३) नपुसकलिंग

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	१ त	त, तु	तैँ
	२ ते	ते	तियँ, त्येँ, तैँ
तृ.:—	——	——	तेन, तेण, तेणँ तिहिँ

बाकी पुल्लिंगाप्रमाण

(अ) सप्तमीचीं तैँ व तेथ हीं कालवाचक व स्थलवाचक क्रियाविशेषण ज्ञानेश्वरींत आहेत

३१ ज

ज (जो, जी, जें) हें सर्वनाम त—प्रमाणें हुबेहुब चालतें,

३२ क (अपभ्रंश)

(१) नपुंसकलिंग

	एकवचन
प्र:-	कँ
द्वि:-	कँ
तृ:-	कँ, केविँ, केवि
च.:-	कॉ
पं.:-	काँ
स:-	कँ, कइँ, कहिँ, कहीँ, केहिँ
चान्त:-	कँच, कँहाच

(१) अनेकवचन नाहीं; व स्त्रीलिंग व पुल्लिंग हि नाहीं.

३३ कवण (अपभ्रंश)

(१) ह्या शब्दाचीं कवण, कव्हण, कोण, कोण्ह, कोण्ही, कोणी अशीं रूपें सांपडतात. पैकी शेवटल्या दोन खेरीज करून बाकींच्यांचीं रूपें पुल्लिंगी अकारान्त, स्त्रीलिंगी ईकारान्त व नपुसकलिंगी ऍकारान्त शब्दाप्रमाणें होतात.

कोण्ही व कोणी ह्यांची प्रथमेच्या एकवचनाचीं तिन्हीं लिंगी रूपें कोण्ही, कोण्हीँ, कोण्हि, कोण्हिँ, कोणी, कोणीँ, कोणि, कोणिँ अशीं होतात. ह्यांना बाकीचीं रूपें नाहींत.

३४ काह (अपभ्रंश)

(१) (चतुर्थी एकवचन) काह्या, (षष्ठी एकवचन) काह्या, (सप्तमी एकवचन) काहिँ, (चान्त) काहाच, एवढीं च रूपें ज्ञानेश्वरींत सांपडतात.

(२) काहीँ, काहिँ, काँहिँ, काँहीँ, काइ, काई, काँइ, काँई, कायि कायें, काय, हा शब्द केवळ किंवा प्रश्नार्थक विशेषण आहे. हा तिन्हीं लिंगांना सर्व विभक्तींत सर्व वचनीं लागतो. हा अव्यय नाहीं, कारण विशेषणाप्रमाणें नामांना हा लागतो. हा शब्द अपभ्रंशातील काइ पासून निघाला आहे.

(३) काइ एक, काहिँ एक, काइ येक, कॉइ येक असा हि जोड होतो.

३५ एक, इत्यादि

(१) पुल्लिंग

एक, अनेक, अनेग, आणिक, आन, आनान, एकैक, अमुक, बहुतेक ह्यांचीं पुल्लिंगीं प्रथमेच्या अनेकवचनीं अकारान्त किंवा एकारान्त रूपें होतात. जसे, एक–एके, इ. इ. प्रथमेच्या एकवचनीं अकारान्त किंवा उकारान्त रूपें होतात. जसे, एक–एकु. बाकीं रूपें अकारान्त पुल्लिंगाप्रमाणें.

(२) स्त्रीलिंग

एकादि शब्दांचीं स्त्रीलिंगी अंग एकि इत्यादि इकारान्त होतात. हे शब्द इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

(३) नपुंसकलिंग

एकादि शब्द अकारान्त नपुसकलिंगी शब्दांप्रमाणें चालतात.

३६ एर, सर्व, सकल

पुल्लिंग.

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:–	एर, एरू, एरु	एर, एरे
	सर्व	सर्व, सर्वे
	सकल, सकलु	सकल, सकलें
	एरएर,	एरएरे

बाकीं रूपें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दांच्या प्रमाणें.

(१) एर चें स्त्रीलिंग एरि

	एकवचन	अनेकवचन
प्र.:–	एरि, एरी	एरी

(२) सर्व, सकल, हे शब्द तिन्हीं लिंगीं सारखे चालतात.

३७

(१) ऐस, ऐसैस, एवढ, एतुल, एतुक, एउत, एसण

(२) काइस, कैस, कैसैस, केवढ, केतुल, केतुक, केउत, केसण, किउत

(३) जैस, जैसैस, जेवढ, जेतुल, जेतुक, जेउत, जेसण, जिउत

(४) तैस, तैसैस, तेवढ, तेतुल, तेतुक, तेउत, तेसण, तिउत

(५) इवढ, इतुल, इतुक, इउत, इसण, इउल

ह्या पांच वर्गांतील शब्दांचीं रूपें पुल्लिंगी आकारान्त, स्त्रीलिंगी ईकारान्त, व नपुंसकलिंगी ऍकारान्त शब्दांच्या प्रमाणें होतात. जसें ऐसा, ऐसी, ऐसें इ. इ. इ.

(अ)

संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
ईदृश	अइस	इस*
कीदृश	कइस	कैस, काइस
तादृश	तइस	तैस
यादृश	जइस	जैस
एतादृश	एआइस	ऐस, एस
अन्यादृश	अण्णारिस (म.) अण्णाइस	अनाइस (अनायासें), अनारिस
सदृश	सरिस	सरिस
सदृक्ष	सरिग्व	सारिख
	एत्तुल	एतुल
	*इत्तुल	इतुल
	जेत्तुल	जेतुल
	तेत्तुल	तेतुल
	केत्तुल	केतुल
	एत्तिअ	एती-ति
	इत्तिअ	इति-ती
	तेत्तिअ	तेती-ति
	जेत्तिअ	जेती ति
	केत्तिअ	केती-ति

(आ)

	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
एति + क=एतिक=एतुक (इ चा उ होऊन)=		

इत्ति + क=इतिक=इतुक ,, ,, = इतक
तेत्ति + क=तेतिक=तेतुक ,, ,, = तितक
जेत्ति + क=जेतिक=जेतुक ,, ,, = जितक
केत्ति + क=केतिक=केतुक ,, ,, = कितक
एस + ण= एसण
तेस + ण= तेसण
जेस + ण= जेसण
केस + ण= केसण

(इ)

संस्कृत	अपभ्रंश	मराठी
इयत्	एवड	इवढ, इवल (ड=ल)
एतावत्	एआवड	एवढ, एवल
तावत्	तेवड	तेवढ, तिवल
यावत्	जेवड	जेवढ, जिवल
कियत्	केवड	केवढ, किवल

(उ) इतुल=इउल=इवल (तु चा उ होऊन)
केतुक=केउअ=केउत (अ चा लोप व त चें आधिक्य)

(ऊ) ल प्रत्यय लागून
एवढाल, इतुलाल, इ. इ.

३८

(१) जेती, तेती, केती, एती हीं सर्वनामें ईकारान्त पुल्लिंग व स्त्रीलिंग ह्यांसारखीं आणि ईकारान्त नपुंसक शब्दांसारखीं चालतात.

३९ (१) संख्यावाचक

एकः— पु. प्र. ए. एकु-एक; अनेक. एक-एके
स्त्री. प्र. ए. एकि-की; अनेक. एकी
न. प्र. ए. एक-एकु; अनेक. एक-एकें
नकारः— अनेक—अनेक (पु)
अनेकी—अनेगी (स्त्री.)
अनेक—अनेग (न.)

द्वि.:—

पुल्लिंग अनेकवचन.

प्र. द्वि:— दोनि, दोन्ही, दोनी, दोन्हीँ, दोघै

तृ. च. प. स:— दोँ, दोहिँ, दोहीँ, दोहोँ

चान्त:— दोहीँच

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
प्र. द्वि:—	द्वौ	दोण्णि	दोनि
	द्वौ	वेण्णि, विण्णि	बीणी
	द्वे	बे	बे
	द्विगुण	दुउण	दूण
	द्विधाकार	दोधार	दोधार (रीनि॰ वडुंग, तरवार)
तृ:—	द्वाभ्या	दोहि	दोहिँ-हीँ
पं:—	द्वाभ्या	दोसुतो	दोहीँहुनि
प:—	द्वयोः	दोण्हं	दोहीँ, दोहोँ

त्रि:—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र.:—	तिण्णि	तिनी, तिन्ही, तिन्हीँ, तीघ, तीघै
तृ.:—	तिहि	तिहिँ-हीँ
प.:—	तिण्ह	तिहिँ-हीँ
चान्त:—	——	तिहिँच

चतुर्:—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	चत्तारि	चारि	च्यारी, चौघ, च्यान्ही
द्वि.:—	चउओ	—	चौ

तृ.:—	चउहिं	—	चौहि-हीं
प.:—	चउण्हं	—	चौहीँ, चौं, चहूँ
चान्तः—	—	—	चौहींच

पंचन्:-

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	पंच	—	पाँचै
तृ.:—	पंचहिं	पंचहिं	पांचीं
प.:—	पंचण्हं	पंचहँ	पांचाँ

षष्:—

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्र.:—	छा	छह	सा, साहै, साही
तृ.:—	छहिं	—	साहिं
प.:—	छण्हं	—	साहीं, साहाँ
चान्तः—	—	—	साहींच, साहाँच

सप्तन्:—

	महाराष्ट्री	मराठी
प्र.:—	सत्त	सात, सातै, साते (न.)
तृ.:—	सत्तहिं	सातीं
पः—	सत्तण्हं	सातां
चान्तः—	—	सातांच

अष्टन्:—

	महाराष्ट्री		मराठी
प्रः—	अट्ठ		आठ, आठै
तृः—	अट्ठहिं	—	आठिं–ठीं
पः—	अट्ठण्हं	—	आठां

चान्तः—	——	——	आठॅच

नवम्—

	महाराष्ट्री		मराठी
प्रः—	नव		नौ, नव, नवे
तृः—	नवहि	—	नवॅ
पः—	नवण्ह		नवॉ

दशन्

	महाराष्ट्री		मराठी
प्रः—	दह		दाहा, दाही
तृः—	दहहि		दाहॅ
पः—	दहण्ह		दाहॉ

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
११	एआरह	एग्गारह	अक्रा
१२	बारह	बारह	बारा
१३	तेरह	तेरह	तेरा
१४	चोद्दह	चउद्दह	चौदा
१५	* पण्णरह	पण्णरह	पन्हरा
१६	सोळह	सोळा	सोला
१७	सत्तरह	सत्तरह	सतरा
१८	——	अट्ठरह	अठरा
१९	——	एगूणविंसा	एवूणविस
२०	——	वीसइ	वीस, विसा (अधिक)
२१	एकवीस	——	एकवीस
२२	बावीस	——	बावीस
२३	तेवीस	——	तेवीस
२४	चउव्वीस	——	चोवीस
२५	पणवीस	——	पंचवीस

३०	तीसं	——	तीस
३२	बत्तीसं	——	बत्तीस
३५	पणतीसं	——	पसतीस
४०	चालीसं	चाली	० चाळ, चाळी, चाळीस (वर्तमान मराठी)
५०	पण्णासं, पण्णासा, पण्णा, ०पण्णं, ०वण्णं	——	पन्नास
५१	एकावण्ण		एकावन
५३	तेपण्णं		त्रेपन्न
६०	सट्ठि		साठि-ठ
६१	एकसट्ठि		एकसट
७०	सत्तरिं, ०हत्तरिं		सत्तर, ०हत्तर
८०	असीइ		ऐंशी
९०	नउई		नव्वद [नवदश, नवदह], ०नव
१००	१ सअ		एकस, शभर [स+भर]
	२ सआइँ		दोनि सें = दोनशें
१०००	सहस्स		सहस
१०००००	सतसहस्स		सें सहस, लक्ष, लाख
१००००००	कोडी		कोडी

(२) क्रमवाचक

महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
पढमिल्ल	पहिल	पहिल, एकसर
बिइज	—	बीज
*दोसर		दुसर
तइअ *तेसर तिइज	तिइज	तीज तिसर
चउत्थ	चउत्थ	चौथ
पचम	—	पाँचव

छट्ठ, *पपम	— --	साव, सहाव
सत्तम	सत्तम	सातव
अट्ठम	अट्ठम	आठव
दसम	दहम	दहाव
एक्कारसम	—	अकराव
		शभराव
		सहस्राव
		ल्क्षाव
		कोडियाव कोट्याव

(३) अंशवाचक

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
$\frac{१}{४}$—पाद	पाअ	पाव, पावक (कृत्वा)
$\frac{१}{२}$—अर्ध	अड्ढ	आड, आडक (निमक) (कृत्वा)
सार्ध	साड्ढ	साड, साडे०
$\frac{३}{४}$—पादोन	पाअउण	पाऊण, पाऊणक (कृत्वा)
१ $\frac{१}{४}$—सपाद	सवाअ	सवा, सवाक (कृत्वा)
१ $\frac{१}{२}$—द्व्यर्ध	दिवड्ढ	दीड, दिडाव (क्रमवाचक), दिडक (कृत्वा)
२ $\frac{१}{२}$—अर्धतृतीय	अड्ढाइज्ज	अडीच, अडिचाव, अडिचक (कृत्वा)
३ $\frac{१}{२}$—अर्धचतुर्थ	अद्धुट्ठ	आउट, औट, औटाव, औटक (कृत्वा)

४ $\frac{१}{२}$ —सार्धपंच	साड्ढ पंच	साडपाँच, साडेपाँच
एकार्ध	एक्काद्ध	एकाध (धा), एखाद (दा) (व. म.)
१५० —	—	दीडसें

(४)

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
——	एक्कवारं	एकवार
——	एकवेल	एकोल
एकदा	——	एकदा
द्विकृत्वा, द्विक	दुक्खुत्तो, दुक्क (अर्ध मागधी)	दुक, दुकें (रेफ उडना)
त्रिकृत्वा, त्रिक	तिक्खुत्तो, तक्क (अर्ध मागधी)	तिक, तिर्के
बहुकृत्वा	बहुहुत्त	बहूत
चतुष्क	चउक्क	चौक

(५) उजळणी (उज्वलनिका) =परवाचा (फारसी)

एकः द्विकृत्वा द्वौ	=	एके दुर्के दोन
एकः त्रिकृत्वा त्रयः त्रीणि	=	एके तिर्के तीन
एकः द्विगुणः द्वौ	=	एके दूणे दोन
एकः त्रिगुणः त्रीणि	=	एके तिणे तीन
एकः एकेन (गुणितः) एकः	=	एके एकें एक
दश एकेन दश	=	दहा एकें दहा
दश पंचाभिः(गुणितः)पंचाशत्	=	दहा पाँचीं पन्नास
दश नवभिः नवतिः	=	दहा नव्वें नव्वद
दश दशभिः शतं	=	दहा दाहीं शंभर
शतं शतानि दशसहस्र	=	शंभर शंभर दहाहजार (हजार फारसी)

६) संस्कृत तत्सम रूपें हि ज्ञानेश्वरींत सांपडतात;
जसें:-शत, एकादश, प्रथम, षोडस, इ. इ.

४० आत्मन्

आत्मन् शब्दाचे महाराष्ट्रींत अप्प व अप्पण असे दोन अपभ्रंश होतात. त्यावरून मराठींत आप व आपण असे अपभ्रंश आहेत.

पुल्लिंग

	एकवचन	अनेकवचन
प्रः—	आपु, आपण	आप, आपण
तृः—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
चः—	आपा, आपणा	आपां, आपणां
सः—	आपिं, आपणिं	आपीं, आपणीं
चान्तः—	आपाच, आपणाच	आपाच, आपणाच

स्त्रीलिंग

प्रः—	आपि, आपी, आपणी, आपणि	आपी, आपणी

नपुंसकलिंग

प्रः—	आपें, आपणें	आपीं, आपणीं
तृः—	आपेन, आपें, आपणेन, आपणें	आपीं आपणीं
सः—	आपां, आपणेयां, आपणा	आपां, आपणां

(भाववाचक) आपणपें

प्रः—	आपणपें	आपणपीं
सः—	आपणपां	आपणपां
चान्तः—	आपणपेयाच	आपणपेयांच

(आवृत्तिवाचक)

आपाप—पी—पें

आपैसा—सी—सें

आपुल आपुला—ली—लें

४१ विशेपणविशेष्यविभक्ति

(१) विशेष्याची जी विभक्ति ती च विशेषणाची असते. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांचें च अनुकरण मराठी करते.

(२) क्वचित् विशेषण अविभक्तिक राहत, जसे,

(अ) वाम चरणीं (सप्तमी एकवचन)
(आ) माट झाडी (प्रथमा एकवचन)
(इ) एरी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)
(ई) कवणी कडे (चतुर्थी एकवचन स्त्रीलिंग)
(उ) परम गती (प्रथमा एकवचन)
(ऊ) मर्त्य लोका (चतुर्थी एकवचन)
(ऋ) जात क्षणीं (सप्तमी एकवचन)

४२ वचन

(१) एकवचनाचे व अनेकवचनाचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरी मराठींत प्रायः अपभ्रंशद्वारा व क्वचित् महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत, हें मागील तपशिलावरून स्पष्ट आहे. आकारान्त पुल्लिंगी शब्द महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशात नाहींत. सबब मराठीनें एतत् व इदम् ह्या सर्वनामापासून निघालेल्या ए व अ ह्या सर्वनामांच्या रूपाची मदत प्रत्ययार्थ घेतली आहे. ही गोष्ट होर्न्ले व बीम्स याना माहीत नव्हती. त्याना घोडा ह्या आकारान्त शब्दाचे अनेकवचन जें घोडे म्हणून होतें, त्यातील ए कसा आला ते कळेना होर्न्ले म्हणतो, There can be no doubt, that these so called nom-plur-forms are elliptic phrases, which must be filled up by supplying some collective noun as लोग, गन (Hoernle, Grammar p 2 3). अपभ्रंशात घोडअहे गणु असें षष्ठीचे एकवचन होतें, त्यावरून प्रथमेच अनेकवचन घोडे झालें, असें तो म्हणतो (Hoernle, Grammar, p 214) परंतु, हें सर्व गप्पाष्टक आहे, हे सांगावयास नको. बीम्सचा हि प्रकार होर्न्ले सारखा च झाला आहे.

(२) वर्तमान मराठींत ज्याला सामान्य रूप म्हणतात तें ज्ञानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपावरून आलेलें आहे, होर्न्ले म्हणतो त्याप्रमाणें इतर

गौड भाषांतून वाटेल तेव्हा, वाटेल तसे घेतलेलें नाहीं. वर्तमान मराठींत अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें सामान्य रूप शनेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपावरून कसें निघालें तें मागें सांगितलें आहे. बाकींच्या काराचा येथें निर्देश करतों. तृतीयेच्या नीं व न प्रत्ययाची प्रक्रिया व तत्पूर्वी होणारे इतरविभक्तिसामान्यरूपसम शब्दाच सामान्यरूप याची मोड अकारान्त शब्दाच्या तृतीयेच्या रूपाप्रमाणें च आहे.

पुल्लिंग

	शनेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
आकारान्तः—	डोळेया-यॉं	डोलया-यॉं	डोळ्या, डोळ्यॉं
इः—	हरि-री,-रीं-रिँ	हरी -रीँ	हरी, हरीँ
ईः—	विवेकिया-यॉं	विवेकिया-यॉं	विवेक्या, विवेक्यॉं
उः—	गुरु-रू-रुँ-रूँ	गुरु-रूँ	गुरू, गुरूँ
ऊः—	वह्व, वहुविँ	वहू, वहुविँ	वहू-वहुवा-वव्हा-वहवा, वहूँ-वहुवाँ-वव्हाँ-वहवाँ

नपुंसकलिंग

	शनेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
अकारान्तः—	पुल्लिंगाप्रमाणे		
इ-ईः—	पाणिया-यॉं	पाणिया-यॉं	पाण्या-ण्यॉं
उँः—	गोरुवा-वॉं कुकुवा-वॉं	गोरुवा-वा कुकुवा-वॉं	गुरा-रॉं कुक्वा-क्वॉं कुका-कॉं
एँः—	दिसणेया यॉं आलेया यॉं	दिसणेया-यॉं आल्या यॉं आलिया-यॉं	दिसण्या ण्यॉं आल्या-ल्यॉं

स्त्रीलिंग

	शनेश्वरी रूप	एकनाथी रूप	वर्तमान मराठींतील सामान्य रूप
आः—	माला ले, मालॉं	माले लॉं	माले लॉं सासे-सासॉं
ईः—	बुद्धि-द्धी, बुद्धी	बुद्धी द्धी	बुद्धी बुद्धीँ

ईः— देवकी किया,	देवकी किया,	देवकी-देवक्याँ
देवकियाँ	देवकियाँ	मुगी-मुग्याँ
		स्त्री-स्त्रियाँ
		स्त्रिये स्त्रियाँ
उः— धेनू नूँ	धेनू नूँ	धेनू नूँ सासू सासूँ
ऊः— बहू बहुवे-बहुवा	——	बहुवे-वाँ
बहूँ-बहुविँ-बहुवाँ	——	सासुवे-सासुवाँ

(अ) वर्तमान मराठी अकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त शब्दापासून निघाले असल्यास, आकारान्त किंवा इकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाच्याप्रमाणे सामान्यरूपें होतातः—

कींव (कृपा):— किवे-वाँ

मूठ (मुष्टि):— मुठी-मुठीँ

(आ) हळद वगैरे शब्द आकारान्त किंवा इकारान्त चालतात (कलम २४.)

हळद (हलदा, हलदी):—हळदे-दाँ; हळदी-दीँ

पांक (पक्षी, पक्षिका)—पाके-काँ; पाकी-कीँ

डाळ (द्विदला, द्विदली):—डाळे-ळाँ; डाळी-ळीँ

(इ) कित्येक स्त्रीलिंगी शब्द इकारान्त किंवा ईकारान्त आणि उकारान्त किंवा ऊकारान्त असल्यामुळे, दोन्हींप्रमाणे चालतातः—

सासु:— सासू—सूँ

सासू:— सासवे—सासवां

सासा:— सासे—सासाँ

स्त्रि:— स्त्री—स्त्रीँ

स्त्री:— स्त्रिये—याँ

(उ) सर्वनामांचें सामान्यरूप.

	ज्ञानेश्वरी	एकनाथी	वर्तमान मराठी
अ, इ:-	इया, यया, या, इये, ये इ. इ.	या, इया	या(पु. न.), इ (स्त्री.)
	इयाँ,ययाँ,याँ इ.इ.	याँ, इयाँ	याँ (पु. स्त्री. न)
ए:-	एआ, एया;	या, एया	ह्या (पु न.),हि (स्त्री.)
	एआ, एयाँ	याँ, एयाँ	ह्याँ (पु. स्त्री. न.)
त:-	तेया, तिये, तिया,	तया, तये	७ त्या (पु. न.),ति(स्त्री.)
	तेयाँ, तियाँ, इ. इ.	तयाँ, तियाँ	त्याँ (पु. स्त्री. न.)
जैस:-	जैसेन,जैसेया, इ. इ.	जैसया, जैसिया	जशा, जश्या
	जैसयाँ, जैसियाँ, इ.	जैसयाँ, जैसियाँ	जशाँ, जश्याँ

याचप्रमाणें अशा, तशा, कशा, इ. इ. इ.

सारांश, वर्तमान मराठींतील सामान्यरूप ज्ञानेश्वरी मराठींतील विभक्तिरूपावरून निपजलें आहे भाषेचा एकविधतेकडे कल आहे.

(ऊ) अनेकवचनाचा अनुनासिक ज्ञानेश्वरकालीं होता. शक ११२८ तील चागदेवाच्या पाटण येथील शिलालेखात तो आहे. त्यावरून, हा अनुनासिक फारसीचा ससर्ग होण्याच्या पूर्वी मराठींत आला. अर्थात्, सस्कृतातील षष्ठीच्या व द्वितीयेच्या आन् पासून याची उत्पत्ति आहे यात सशय नाहीं.

४३ लिंग

ज्ञानेश्वरीत खालील शब्दाचीं लिंगें महाराष्ट्रीतल्याप्रमाणें होतात, सस्कृतातल्याप्रमाण होत नाहींत.

सस्कृत	महाराष्ट्री	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
प्रावृष् (स्त्री)	पाउस (पु)	पाऊस (पु.)	——
शरत् (स्त्री)	सरअ (पु)		सरा (पु) सराई (स्त्री.)
जन्मन् (न)	जम्म (पु)	जन्म (न)	जन्म (पु)

शिरस् (न.)	शिर (पु.)	शिर (न.)	शिर (पु. न.)
नयन (न.)	णअण (पु)	—— .	नयन (पु.)
देह (पु.)	——	देह (न.)	——
गरिमन् (पु.)	गरिमा (स्त्री.)	गरिमा (स्त्री.) गरिउँ	——
महिमन् (पु.)	महिमा (स्त्री.)	महिमा (स्त्री.)	महिमा (स्त्री.)
अजलि (पु.)	अजली (स्त्री.)	अजलि (स्त्री.)	अजुळी (स्त्री.)
चौर्य (न)	चोरिआ (स्त्री.)	चोरी (स्त्री)	
निधि (पु.)	निधि (स्त्री पु.)	निधि (स्त्री. पु)	
ग्रंथि (पु)	गंठी (स्त्री.)	गांठि (स्त्री.)	
बाहु (पु)	बाहा (स्त्री.)	बाहा (स्त्री.)	
		आदि (स्त्री.)	
		दुर्ग (न.)	
		खेद (न.)	
		वस्तु (स्त्री.)	
		रोमा (स्त्री.)	
		वली (स्त्री.)	
राजत्व (न.)	राणिमा (स्त्री.)	राणिव (स्त्री.) इ. इ. इ.	

ह्या हि बाबींत मराठीचा स्वभाव महाराष्ट्री व अपभ्रंश याच्याप्रमाणें आहे.

पष्टमान्हिक समाप्त

क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास

सप्तमान्हिक

४४ कर्तरि स्वार्थे

वर्तमाने लट्

परस्मैपद अनिट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
उत्तमपुरुष	१ हणामि	हणउँ	हणें, हणों
	२ हणामो-मु	हणहुँ	हणों, हणें

मध्यमपुरुष	३ हससि	हससि—हि	हससि
	४ हसह	हसहु	हसा
प्रथमपुरुष	५ हसइ	हसइ	हसे
	६ हसति	हसंहि	हसति

परस्मैपदं अनिट्

१:—जाणँ, लाजँ, नाचरेँ, भियेँ, पाहिँ,पुसेँ, बोलेँ, नेघँ, हाणौँ, देखौँ

२:—जाणौँ, नेणौँ, पूसौँ, पाहौँ, बोलौँ, नेघौँ

३:—जाणसि, साधसि, पवसि, नोळखसि, परियससि, सुसि, देँसि, घेँसि, हौँसि

४:—जाणा, साधा, नेला

५:—देखे, हाणे, पडे, पवे, चढे, नेणे, दीसे, पावे, रुपे, हसै, सिवै, दे, घे, देई, घेई, हाणे।

६:—फूटति, भेटति, लगति, मिरवति, पवति, टाकवि, पीथि, जींथि, तराति, आहाति, नेँघति, वीकेति, नव्हाति, साहाति, टॉति, आथि, हाणथि, दोराथि, वीथि, लाहाँति, करँति, होँति

किस्येक एकाक्षरी धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं ति बद्दल थि घेतात. किस्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ चा आ किंवा ए करतात.

किस्येक धातू प्रथमपुरुषीं एकवचनीं ऐ हा अन्त्य स्वर ए बद्दल घेतात. किस्येक धातू प्रथमपुरुषीं अनेकवचनीं उपान्त्य अ किंवा आ वर अनुनासिक ठेवतात. हा अनुनासिक संस्कृतातील अनुस्वाराचा वंशज आहे.

एकाक्षरी धातू

पीः—१ पिए. २ पिओँ. ३ पीसि. ४ पिया. ५ पीए. ६ पींति–थि

पाः—१ पाए. २ पाओँ. ३ पासि. ४ पा. ५ पाए. ६ पांति–थि

एः—१ एईं, ए, एँ २ एवोँ ३ एँसि. ४ एया. ५ एई,ए. ६ एति–थि, यति.

न+ए–१ नैएँ-यें २ नैएवाँ. ३ नैयेसि. ४ नैया. ५ नैए,नये ६ नैयति, नए-
नएँ नैये, नए. ति, नयति

न+दे–१ नेंदी. २ नेंदां. ३ नेदिसि. ४ नेदा. ५ नेदी. ६ नेंदिति

जे धातू प्रथमपुरुषाच्या अनेकवचनीं प्रत्ययापूर्वी इडागम घेतात, त्यांना येथें सेट् म्हटलें आहे; जसें:–करिति

जे इडागम घेत नाहींत ते अनिट्; जसें:–हसति

जे विकल्पानें इडागम घेतात ते वेट्; जसें:–मानति, मानिति

लट्मध्यें मराठीनें अपभ्रंशाला सोडून महाराष्ट्रीचें जास्त अनुकरण केलें आहे. लिङ्, लोट, व लृङ् मध्यें हि महाराष्ट्रीचें च मराठीनें अनुकरण केलेलें आढळतें. ह्याचा अर्थ इतका च कीं हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो त्याहून निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रांत होता. त्या निराळ्या अपभ्रंशापासून ज्ञानेश्वरी मराठी निष्पन्न झाली आहे. हा निराळा अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून इतका थोडा भिन्न असावा कीं त्याला अपभ्रंश असें भिन्न नामाभिधान हि शोभत नाहीं. ही टीका कृदन्ताना हि लागते. साराश, एकदर पुरावा पहाता, ज्ञानेश्वरी मराठी किंचित् उच्चारात फेरबदल झालेल्या अपभ्रंशापासून निघाली आहे, हेमचंद्राच्या अपभ्रंशापासून निघालेली नाहीं असें विधान करण्याकडे प्रवृत्ति होते.

वर्तमान मराठींत हा लट् कवितेंत येतो; बोलण्यात क्वचित् येतो.

स्वार्थे, कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त हे सर्व धातुसाधक आहेत, व ह्यांना लडादि होतात. तेव्हां धातूची सिद्धि प्रथम देऊन नंतर लकार दिले पाहिजेत. परंतु, येथें प्रथम स्वार्थे लकार दिले आहेत व नंतर कर्मणि, भावे, प्रयोजक व सन्नन्त धातूची सिद्धि कशी होते ती सांगितली आहे.

परस्मैपदं सेट्

	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
उ. पु.	१ करिमि, करेमि	करिमि, करउँ	करीँ
	२ करेमो	करहुँ	करूँ
म. पु.	३ करेसि	———	करिसि
	४ करेह	———	करा

२	हसामो, हसमु, हसेम	हसाहुँ	हसों
३	हस, हसस्रु, हसेहि	हसु, हसस्रु, हसेहि	हसाँ, हस, हसस्रु
४	हसइ	हसहु, हसेहु	हसा, हसॉ
५	हसउ	हसउ	हसो
६	हसतु	हसतु, हसहिँ	हसतु

१ ह्मणौं, वानूँ, गणूँ, देखौं

२ ह्मणों, वानूँ, गणों, देखों

३ करीं, जाण, कर, जाणँ, आइक, आइकैं (आइकेंहँ=आइकेहि)
पाहें, उपसाहे, देख, जाणसु, देईं, दे

४ देखाँ, अवधारा, आइखाँ, परियसॉ, करा, देयाँ, घेयाँ, नेयाँ

५ जलो, फीटो, सुटो, असो, अवधारिजो, देओ, घेओ, जिओ,
करो, करू

६ देँतु, करितु, असतु, मारितु, यँतु, एँतु, जाँतु, पीडु-शु
वरसु, फीजसु वगैरे रूपे आत्मनेपदी आहेत.

वर्तमान मराठींत (१) हसों, (२) हसों, (३) हस,
(४) हसा, (५) हसो, (६) हसोत, अशीं रूपें होतात.

४७ अनद्यतनभूते लङ् (सेट् व अनिट्)

	संस्कृत	प्राकृत	मराठी
१	आसम्, अहसम्	आसि	(असॅ) असें, (हसॅ) हसें, करीं
२	आस्म, अहसाम	आसीमो—आसीमु	असों, हसों, करूँ
३	आसीस्, अहसस्	आसि, आसीस्	असस, हसस, करीस
४	आस्थ, अहसत	———	असा—सॉ; हसा—साँ, कराँ
५	आसीत्, अहसत्	आसि	आत्मनेपद—असे, हसे, करी परस्मैपद—असत, हसत, करीत
६	आसन्, अहसन्	———	असत, हसत, करीत

लङ् पुढें असतां, संस्कृतांत धातूंच्या मागें जो अडागम होतो, तो मराठींत होत नाहीं; प्राकृतांत हि क्वचित होई. न होण्याकडे च प्राकृतांत प्रवृत्ति होती, ती मराठीनें अनपवाद कायम केली. भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ इत्येत आदेशा भवति; व्यंजनान्ताद्धातोः परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने इअ आदेशो भवति. अडागमलोपो विकल्पेन भवति; यथा:—

अकार्षीत्	=	कासी, काही, काहीअ, अकासी
अस्थात्	=	ठासी, ठाही, ठाहीअ, अठासी
अग्रहीत्	=	गेण्हिअ

वैदिक लेट् मध्यें हि कधीं कधीं अडागम होत नसे.

ह्या लङ् ला दादोबा रीतिभूत ह्मणे व तो मराठींतील जुन्या वर्तमानापासून ह्मणजे लट् पासून निघाला, असें प्रतिपादी.

उदाहरण:—

तवं कृष्णु ह्मणे पांडुसुता । तो वैवस्वतु जैं होता ।
तैं आह्मीं नसों ऐसी चित्ता । प्रतीति तुज ॥ ४० ॥

(अध्याय ४ था)

येथें ह्मणे (प्रथमपुरुष एकवचन) व नसों (उत्तमपुरुष अनेकवचन) अनद्यतनभूते लुङ् चें आहे.

तेथ तीन्ही लोक डंडलित । मेरुमंदार आंदोलत ।
समुद्रजल उसलत । आकाशवेन्ही ॥ १५५ ॥

(अध्याय १ ला)

येथें डंडलित, आंदोलत हीं लुङ् चीं प्रथमपुरुष अनेकवचनाचीं रूपें आहेत; व उसलत हें प्रथमपुरुषाचें एकवचन आहे.

१ अहसम् पासून मराठी (अ)हसॅं. अन्त्य ॲ चा ऍ करण्याचा मराठीचा स्वभाव. तदनुरोधानें हसें. हसॅं असा उच्चार अशिष्ट अद्यापि करतात.

२ अहसाम् पासून (अ)हसाऊँ, हसों.

३ अहसत् पासून (अ)हसत

कसांतील रूपें वर्तमान मराठीत भूतहेतुहेतुमद्भावे योजितातः जसें, जर मी जातों तर तो येता.

संस्कृतात हा काळ संयुक्त आहे. पूरयितृ ह्या नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाला अस् धातूच्या वर्तमानकालाचीं रूपें उत्तम व मध्यम पुरुषीं लावतात व प्रथम पुरुषीं लावीत नाहींत आणि प्रथम पुरुषाच्या अनेकवचनीं नामाचें प्रथमेच अनेकवचन योजतात. तो च प्रकार हुबेहुब मराठींत होतो. हा लुट् बीम्स व हॉर्नले यांना माहीत नाहीं. वर्तमान मराठी कवितेंत हे रूप योजतात; बोलण्यात क्वचित् येतें.

५२ भविष्यति लृट् अनिट्

	संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१	हसिष्यामि	हसेहिमि	हसें+ल=हसैन
२	हसिष्यामः	हसेहिमो	हसूँ+ल=हसूँ
३	हसिष्यसि	हसेहिसि	हससि + ल=हससील
४	हसिष्यथ	हसेहित्था, हसेहिह	हसा + ल=हसाल
५	हसिष्यति	हसेहिइ	हसेइ+ल=हसैल
६	हसिष्यंति	हसेहिंति	हसति + ल=हसतील

भविष्यति लृट् सेट्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	करिस्सामि, करिहिमि	करीँ + ल=करीन
२	करिस्सामो–मु, करिहिमो	करूँ + ल=करूँ
३	करिस्ससि, करिहिसि	करिसि+ल=करिसील
४	करिस्सथ, करिहित्था	करा + ल=कराल
५	करिस्सइ, करिहिइ	करी + ल=करील
६	करिस्सति, करिहिंति	करिति+ल=करितील

करिहिमि=करिइइँ=करीँ
करिहिमु=करिइउँ=कर्युं=करूँ
करिहिसि=करिइसि=करिसि
करिहित्था=करिइहा= कऱ्या=करा

कारिहिइ=करिइइ=करी

करिहिंति=करिइति=करिंति=करिति

अशीं लुट् चीं महाराष्ट्रीपासून मराठींत रूपें निपजतात. तीं लट् च्या रूपासारखीं च कानाला भासतात. तेव्हां लट्रूपें व लुट्रूपें ह्यातील भेद दाखविण्याकरिता मराठीनें लुट्च्या रूपाना स्वार्थे ल प्रत्यय ज्ञानेश्वरकालीं विकल्पानें लावला. विकल्पानें लावला असें म्हणण्याच कारण कीं, ल प्रत्ययावेरीज सार्धी लुट् चीं रूपें ज्ञानेश्वरींत सापडतात. शक ११२८ तील पाटण येथील शिलालेखात उधरे व वाहति हीं रूपें ल प्रत्ययावेरीज लुट् चीं आहेत. स्वार्थे ल लागतो, हें बीम्स व होर्न्ले याना सोपपत्तिक सागता आलें नाहीं.

वर्तमान मराठींत (१) हसेन, (२) हसूँ, (३) हसशील, (४) हसाल, (५) हसेल, (६) हसतील, अशीं रूपें होतात. हा लट् वर्तमान मराठींत फार योजतात.

५३ हेतुहेतुमद्भावे लृङ्

	सस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
१	अकरिष्यम्	करिस्सम्	करी+इल=करीन
२	अकरिष्याम	करिस्सामु	कर्यूँ=करूँ+इल=करूँ
३	अकरिष्यस्	करिस्सस्	करिस+इल=करिसील
४	अकरिष्यत	करिस्सह	कर्या=करा+ल=कराल
५	अकरिष्यत्	करिस्सइ	करी+इल=करील
६	अकरिष्यन्	करिस्सन्त	करित+इल=करितील

भूतकालातल्याप्रमाणें येथें हि अडागमाचा लोप झालेला आहे. लुट् चीं व लृङ् चीं रूपें सारखीं च दिसतात, इतक च कीं अर्थात भेद आहे.

यद्यहमिदमकरिष्यम्=जर मी हें करीन, ह्या वाक्यात करीन हे लृङ् चे रूप आहे. हा लृङ् बीम्स व होर्न्ले याना माहीत नाहीं.

येणेंप्रमाणें, (१) वर्तमाने लट्, (२) विधिलिङ्, (३) लोट्, (४) अनद्यतनभूते लङ्, (५) भूते लुङ्, (६) अनद्यतनभविष्यति लुट्, (७) भविष्यति लट्, व (८) क्रियायाः अनिष्पत्तौ हेतुहेतुमद्भावे लृङ्, असे आठ लकार महाराष्ट्रीद्वारा मराठींत उतरले आहेत. पैकीं भूते लुङ् चें होत्था=होता

एवढें एक च रूप राहिलें आहे. भविष्यति लट् व लड् यांचीं रूपें दिसण्यात व बोलण्यात एक च भासतात; परतु त्याचे उगम अगदीं निरनिराळे आहेत. वर्तमाने लट् मध्यें परस्मैपद व आत्मनेपद आहे. विधिलिङ् व लोट् यात हि मध्यमपुरुषाच्या एकवचनीं आत्मनेपद आहे. वर्तमाने लट् आणि भविष्यति लट् व लड हात कित्येक धातू प्रत्ययाच्या पाठीमागें इडागम घेतात व कित्येक घेत नाहींत. इडागम घेणाऱ्या धातूना सेट् व न घेणाऱ्याना अनिट् ह्मटलें आहे. कित्येक धातू वेट् ह्मणजे इडागम विकल्पानें घेणारे हि आहेत. जसें:—

तो करी— सेट् } वेट्
तो उपकरे—अनिट् }

हा इडागम घेण्याचा व न घेण्याचा किंवा विकल्पानें घेण्याचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. महाराष्ट्रींत हस् चें हसेमि व कृ चें करिमि किंवा करेमि अशीं रूपें का होतात, तें उलगडण्याचें काम येथें अप्रस्तुत आहे. परतु, हा प्रश्न प्राकृत भाषाच्या ऐतिहासिक व्याकरणात विचार करण्याजोगता आहे. (१) लट्, (२) लिट्, (३) लुट्, (४) लट्, (५) लेट्, (६) लोट्, (७) लङ्, (८) लिङ्, (९) लुङ्, व (१०) लङ्, असे मूळचे दहा लकार. पैकीं वैदिक लेट् सस्कृतात लोप पावला होता. लिट् महाराष्ट्रींत बहुतेक लुप्त झाला होता, आणि लुङ् हि लोपत च होता. विधिलिङ् व आशीर्लिङ् महाराष्ट्रींत एक झाले होते. त्यामुळें (१) लट्, (२) लिङ् (३) लोट्, (४) लङ्, (५) लुङ्, (६) लुट्, (७) लट् व (८) लङ्, असे आठ च लकार ज्ञानेश्वरी मराठींत दृष्टीस पडतात.

५४ कर्मणि व भावे.

पहिला प्रकार.

सस्कृतात कर्मणि धातूस य, इय प्रत्यय लागतात. तत्स्थानीं महाराष्ट्रींत प्रायः ज्ज, इज्ज आदेश होतो. त्याचा मराठींत ज आदेश होतो:

क्रिय=करिज्ज=करिज

गम्य=गमिज्ज=गमिज

क्रिय=किज्ज =कीज

करिज, गमिज, कीज ह्या कर्मणि धातूंना बहुतेक सर्व लकार होतात.

कर्मणि गम्

गम्य=गमिय=गमिज्ज=गमिज

लट्

	महाराष्ट्री	मराठी
१	गमिज्जामि	गमिजँ
२	गमिज्जामु	गमिजों
३	गमिज्जसि	गमिजसि
४	गमिज्जह	गमिजा
५	गमिज्जइ	गमिजे
६	गमिज्जंति	गमिजति

विधिलिङ्

१	गमिज्जेज्जा	गमिजे
३	गमिज्जेज्जासु	गमिजसु
६	गमिज्जेज्जा	गमिजे

लोट्

१	गमिज्जामु	गमिजों
५	गमिज्जउ	गमिजो
६	गमिजंतु	गमिजतु

लृट्

१	गमिज्जिहिमि	गमिजैन
५	गमिज्जिहिइ	गमिजैल
६	गमिज्जिहिंति	गमिजतील

कांहीं धातूंचीं कर्मणि रूपें

१ हरिसिज्जइ = हरिषिजे ३ होईज्जइ= होइजे

२ आरम्बिज्जइ= आरंविजे ४ अनुभविज्जइ= अनुभविजे

५	धरिज्जइ=	धरिजे	१३	बुझिज्जइ=	बुझिजे
६	जरिज्जइ=	जरिजे	१४	ठाविज्जइ=	ठेविजे
७	तरिज्जइ=	तरिजे	१५	गेण्हिज्जइ=	घेइजे
८	हरिज्जइ=	हरिजे	१६	भणिज्जइ=	ह्मणिजे
९	दिज्जइ=	दीजे	१७	करिज्जइ=	करिजे
१०	रमिज्जइ=	रमिजे	१८	जिइज्जइ=	जीजे (जीव्)
११	लहिज्जइ=	लाहिजे	१९	जिणिज्जइ=	जीणिजे (जी)
१२	छिविज्जइ=	शिंविजे (स्पृश्)	२०	भिज्जइ=	भिजे
			२१	जाणिज्जइ=	जाणिजे, नेणिजे

वर्तमान कृदन्तः— गमिजत (ता–ती–ते)

भूत कृदन्तः— गमिजेल (ला–ली–लें)

भविष्य अव्ययी कृदन्तः— गमिजता

वर्तमान गद्य मराठींत हीं रूपें नाहींत; लुप्त झालीं. जाणिजे, ह्मणिजे, ह्मणजे वगैरे एखाददुसरें रूप राहिलें आहे. परतु, वर्तमान पद्यात हीं रूपें येतात.

ह्याचा अर्थ इतका च कीं, पद्यात पाच सहाशें वर्षांपूर्वींचीं रूपें योजिलेलीं चालतात. ह्या दृष्टीनें पहाता, सस्कृत नाटकात, महाराष्ट्री पद्यात व सौरसेनी गद्यात योजिलेली ज्या अर्थी आढळते, त्या अर्थी महाराष्ट्री सौरसेनीहून वृद्ध असावी, असें ह्मणणें भाग पडतें. ऐतिहासिकदृष्ट्या पहाता सौरसेनी महाराष्ट्रीहून प्राचीन आहे. प्रथमदर्शनीं हा विरोधसा भासतो खरा, परतु, ह्याला उत्तर आहे, ते असें कीं, राजकीयदृष्ट्या महत्वाची व सर्वसामान्य भाषा कवितेंत योजून, सर्व देशातील व प्रातातील श्रोत्याना आपली कविता सारखी च कळावी, असा कालिदासादि कवींचा आशय असावा.

५५ कर्मणि व भावे

दुसरा प्रकार

महाराष्ट्रींत धातूला ज्ज किंवा व प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपें होतात. त्यापासून मराठींत च प्रत्यय लागून कर्मणि व भावे रूपें होतात. भावे रूपें प्रथमपुरुषीं एकवचनीं वेपर्डों चालतात. हा गुण मराठीनें संस्कृतापासून

घेतला आहे. मराठींत कर्ता प्रायः चतुर्थ्यन्त किंवा चकारान्ताच्या तृतीयान्त असतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भूयते	हुव्वइ	होववे
लूयते	लुव्वइ	लववे
परिश्रूयते	परिसुव्वइ	परिसवे
जीव्यते	जिव्वइ	जिववे
जीर्यते	जीरइ	जिरवे
तीर्यते	तीरए	तरवे
पूर्यते	पूरइ	पुरवे
रम्यते	रम्मइ	रमवे
गम्यते	गम्मइ	गमे
गृह्यते	घेप्पइ	घेपे, घेववे
स्थीयते	ठीअइ	ठेववे
दृश्यते	दीसए	दीसे
लभ्यते	लब्भइ	लाभे
स्पृश्यते	सिप्पइ	सिंपे
क्रियते	कीरइ	करवे
ज्ञायते	णव्वइ	जाणवे, नेणवे
भण्यते	भण्णइ	ह्मणवे, ह्मणिपे

मराठींत सर्व कर्मणि व भावे रूपें आत्मनेपदि व अनिट् असतात. सबब,

हुव्वइ=हुव्वए=हुव्वये=होववे

भण्णइ=भण्णए=भणवे

पाठीमागील वकारामुळें व अकारामुळें पुढील एकाराला वेकारादेश होतो.

भावे लट् व लङ्

सकर्मकः— मातें, तूतें, तेयातें, माझेन, तूझेन, तेयाचेन तें काम करवे, करवे ना किंवा न करवे;

मातें इ. इ. तीं कामें करवति, करवति ना, इ. इ.

अकर्मकः— मातें इ. इ. हसवे, हसवे ना, न हसवे

लट्

सकर्मकः— मातें काम करवैल

मातें कामें करवतील

अकर्मकः— मातें हसवैल

कृदन्तः— करवत, हसवत इ. इ.

करवल, हसवल इ. इ.

घेपे, नोडवे, रिगवे, घलपे, नांगवे, पसरवे, वचवे, इत्यादि अनेक रूपें ज्ञानेश्वरींत आहेत.

प्रयोजक, सन्नन्त, नामधातु वगैरेचीं भावे रूपें होतात.

प्रयोजकः— करवि—करविव

मारवि—मारिव

हसवि—हसविव

ज्ञानेश्वरींत ह्या भावे रूपांचा मूळचा अर्थ राहून शिवाय किल्येक स्थलीं शक्यार्थ हि प्रतीत होतो. वर्तमान मराठींत मूळचा अर्थ जाऊन केवळ शक्यार्थ च तेवढा राहिला आहे.

होन्लें ह्या भावे रूपांना प्रयोजक समजे. परंतु हीं प्रथमपुरुषीं च तेवढीं कां चालतात, तें त्यानें लक्ष्यांत घेतलें नाहीं.

कर्मणिः- क्रियते =करिज्जइ=करिजे

भावेः - क्रियते =किरइ =करवे

प्रयोजकः-कारापयति=कारावेइ=करवी

तव्यत्ः- कर्तव्य =करव्व =कराव (वा-वी-वें) (विशेषण)

प्रथमपुरुषीं एकवचनी भावे रूप सदा एकारान्त असतें, व प्रयोजक रूप ईकारान्त असतें.

ह्या भावे वर्तमान मराठींत बोलण्यांत फार येतो.

प्रयोजक कर्मणि व भावे

{ आरोप्य=आरोपिज (आरोपिजे, आरोपिजो)
{ आरोप्य=आरोपव (आरोपवे)

{ कराप्य=कराविज (कराविजे)
{ कराप्य=करवव (करववे)

{ मान्य= मानिज (मानिजे)
{ मान्य= मानव (मानवे)

५५ णिच् प्रयोजनायां (सेट्)

मराठींत प्रयोजक धातू बनविण्याचे खालील प्रकार आहेतः—

(१) धातूच्या उपधेस वृद्धि किंवा गुण होऊन प्रयोजक बनतो; जसें, फिट–फेड; फुट–फोड; भिड–भेट; दप–दाप; पड–पाड; भर–भार; सुट–सोड; मर–मार; मन–मान; लव–लाव; वच–वांच; उघडी–उघाडी; इ. इ.

संस्कृतांत णिचाचा अर्थ सर्व णिजन्त रूपांत असतो च असा नियम नाहीं. तो च प्रकार मराठींत होतो. दुसऱ्याकडून क्रिया करविण्याचा हेतु प्रयोजक साधित धातूंत असतो संस्कृत प्रयोजक साधित धातू सिद्ध समजून त्यांचीं पुन्हां प्रयोजक रूपें मराठी बनविते; जसें,

फेड–फेडविणें; फोड–फोडविणें; इ. इ.

ह्या प्रयोजक साधित धातूचा मराठींत साध्या धातूंप्रमाणें उपयोग होतो. याकीं महाराष्ट्रींत हीं प्रयोजक रूपें होतीं; जसें,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
*उद्घाटयति	उग्घाडइ	उघाडी
पातयति	पाडइ	पाडी
मारयति	मारइ	मारी
नाशयति	नासइ	नाशी
मानयति	माणइ	मानी
दर्पयति	दापइ	दापी
घटयति	घडेइ	घडी

(२) संस्कृत आपय, महाराष्ट्री आव पासून मराठींत अव आगम धातूला होऊन प्रयोजक धातू बनतो; जसें,

प्रथमपुरुष एकवचन

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
* हसापयति	हसावेइ	हसवी
* रमापयति	रमावेइ	रमवी
* करापयति	करावेइ	करवी
* घटापयति	घडावेइ	घडवी
* हारपयति	हारवइ	हारवी
* गमापयति	गमावेइ	गमावी, गमवी(घालवी)
उत्थापयति	उट्ठवेइ	उठवी
स्थापयति	ठवेइ	ठेवी, ठवी (अशिष्ट)
* हीरपयति	हीरवइ, हीरइ	हीरवी, हीरी
रोपयति	रोव्वेइ	रोवी

(३) संस्कृत प मराठींत प रहातो; जसें,

संस्कृत	मराठी
आरोपयति	आरोपी
अपलापयति	अपलापी

(४) संस्कृत अय बद्दल मराठींत आल होतो; जसें,

ग्राहयति — घाली(घेआली)

प्रयोजना विवक्षित असतां, प्रयोजक धातू नियमानें सेट् असतात.

प्रथमपुरुष एकवचन

कर्त्तरि

लट्:—	हसवी
लिङ्:—	हसविजे, हसविज्जा, हसवज्जा
लोट्:—	हसवो
लङ्:—	हसवी
लृट्:—	हसवील

कर्मणि

लट्:—	हसविजे
लोट्:—	हसविजो
लट्:—	हसविजैल

हा प्रयोजक वर्तमान मराठींत कायम आहे.

५६ सन् प्रक्रिया

मराठींत इच्छार्थक धातू महाराष्ट्रीद्वारा आले आहेत:—

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
बुभुक्ष्	बुभुक्स	बुभुक(णें)
चिकित्स्	चिइच्छ	चेच(णें)
पिपत्स्		प्यास
निदिध्यास		ध्यास
इर्त्स्		ईर
रित्स्		रेच

इतर क्रियापदांप्रमाणें ह्यांचे लकार होतात. हे सन्नन्त धातू वर्तमान मराठींत आहेत.

५७ यङ् प्रक्रिया

पौनःपौन्यवाचक धातू मराठींत फार आहेत. ते अर्थात् महाराष्ट्रींतून व अपभ्रंशांतून आलेले आहेत.

महाराष्ट्री	मराठी
ढंढल्ल	ढेंढालणें
डंडल्ल	डंडलणें
ढंढुल्ल्	धुंडालणें
जग्ग्	जागणें
चंकम्म	चेंकवणें

भांभावणें, जगणें, गागजणें, केंकाटणें, बोंबलणे, गागणें, तुडुंबणें, तातडणें, चाचपणें, गांगरणे, फोफावणें, लोलवणें, रोरवणें, खोकणें, वगैरे शेंकडों धातू पौनःपौन्यवाचक आहेत.

हे धातू वर्तमान मराठींत आहेत.

५८ नामधातू

महाराष्ट्री	मराठी
दुक्खामि	दुखें
सुहामि	सुहें
धवलइ	दवळे
सुकाहि	सुके
संझाअइ	सांझावें
सुहाअइ	सुहावे

कलासणें, दमदमणें, कडकडणें, कुरकुरणें, किरकिरणें, खळखळणें, धुमधुमणें, थरथरणें, वेगावणें, एकावटणें, धगधगणें, फुरफुरणें, मिसमिसणें, सळसळणें, सिमसिमणें, सुळसुळणें, दुखदुखणें, धुकधुकणें; वगैरे शेकडों धातू आहेत. परंतु, ह्यांचा विस्ताराने उहापोह करणें शब्दसिद्धीच्या प्रांतातलें आहे. संस्कृतांत नामधातूंना सर्व लकार होतात. परंतु त्यांतल्या त्यांत प्रथमपुरुष एकवचन प्रायः आढळतें. त्या च धर्तीवर सांझावणें, कळमळणें, वगैरे नामधातूचें प्रथमपुरुष एकवचन मराठींत योजतात.

वर्तमान मराठींत हे धातू शेकडों आहेत व होतात.

सप्तमान्हिक समाप्त

अष्टमान्हिक

६० कृदन्तें

कृदन्तें दोन प्रकारचीं; व्ययी व अव्ययी. व्ययी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य ह्या तीन काळीं होतात. अव्ययी कृदन्तें भूत व भविष्य या दोन काळीं होतात. कित्येक व्ययी कृदन्तें सार्वकालिक असतात.

वर्तमान कृदन्तें

कर्तरि परस्मैपद अनिट्

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भवद्	होन्त	होंत

सत्	सन्त	सँत
* असत्	* असन्त	असत
प्राप्नवत्	पावन्त	पावँत
भणत्	भणन्त	म्हणत
ददत्	देन्त	देँत

परस्मैपदातील वर्तमान कृदन्ताना पुल्लिंगीं आ, स्त्रीलिंगीं ई व नपुंसकलिंगीं एँ आदेश होतात; व हे शब्द आकारान्त (पुल्लिंगी), ईकारान्त (स्त्रीलिंगी) व एँकारान्त (नपुसकलिंगी) शब्दाप्रमाणें चालतात. क्वचित् अकारान्त नपुसक शब्दाप्रमाणें चालतात; जसें, वर्त्तत–वर्त्तेँ.

कर्तरि आत्मनेपद

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
शिक्षमाण	सिक्खाण	सिक्षाण (णा, णी, णेँ)
कृष्यमाण	किस्साण	किरसाण (णा, णी, णेँ)
जीवमान	जीवाण	जीवाण (णा, णी, णेँ)

क्रेयमाण=किराण, जानान=जाण, इ. इ.

कर्तरि परस्मैपद सेट्

करीत, मानीत, धरीत, घालीत, लिहीत, वगैरे सेट् क्रियापदांचीं वर्तमान कृदन्तें इत आगम होऊन होतात. आ, ई, एँ हे प्रत्यय पु-स्त्री-नपुसकलिंगीं अनुक्रमें लागतात. जसें, कुर्वत्—करिन्त—करीत. ईकार महाराष्ट्रींतून आला आहे.

कर्माणि वर्तमान कृदन्तें

होइजत, असिजत, म्हणिजत, पाविजत, करिजत, इत्यादि.

प्रयोजक वर्तमान कृदन्ते

हसवित, म्हणवित, करवित इ. इ. इ.

भावे वर्तमान कृदन्ते

हसवत, म्हणवत, करवत, इत्यादि

हीं वर्तमान कृदन्तें वर्तमान मराठींत जशींचीं तशीं आहेत.

६२ भूतकृदन्तें

परोक्षानद्यतन भूताचीं कृदन्तें मराठींत नाहींत. कारण परोक्षानद्यतन भूत मराठींत नाहीं व महाराष्ट्रींत बहुतेक नाहीं च.

सामान्यभूतकालार्थक कृदन्तें संस्कृतांत क्त (त) व क्तवतु (तवत्) हे दोन निष्ठाप्रत्यय धातूला लागून होतात. पैकीं क्तवतु प्रत्यय कर्तरि होतो आणि क्त प्रत्यय कर्मणि व भावे होतो. तो च प्रकार मराठींत होतो. इतकें च कीं मराठी, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांत भूतकृदन्तांना जे आदेश होतात, त्यांवर आपली इमारत रचते. कधीं महाराष्ट्रींतील रूपें जशींचीं तशीं च घेते व कधीं महाराष्ट्रींतील रूपांच्या शेवटला अ गाळते. परंतु सदा निष्ठाप्रत्ययांना किंवा त्यांच्या महाराष्ट्रींतील रूपांना ल हा स्वार्थी प्रत्यय जोडते.

अनिट्

(१)

जेथें महाराष्ट्रींतील अंत्य कायम रहातो

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
तप्त	तत्त	तात+ल=तातल
खात	खत्त	खातल
गुफित	गुत्थ	गुथल
त्रुटित	तुट्ट	तुटल
पतित	पड्ड	पडल
कृष्ट	कड्ढ	काढल
खात	खण्ण	खाणल, खणल
सिक्त	सित्त	सीतल

(२)

जेथें महाराष्ट्रींतील अ चा लोप होतो

जात	जाअ	जाअल=जाइल=जाल (जाअ+ल)
आगत	आअअ	आल

कृत	किअ	केल (किअ+ल=क्यल =केल)
नीत	णिअ	नेल (णिअ+ल)
मृत	मिअ	मेल (मिअ+ल)
स्नात	न्हाअ	न्हाल
स्थित	ठिअ	ठेल

(३)

जेथे संस्कृतांतील त रहातो

गृहीत	गेण्हिअ	घेतल
उपात्त	पात्त	पातल
आत्त	आत्त	आतल
हित	हिअ	हितल
जित	जिअ	जितल
भूत	होअ	भूतल(ला–लॉ–लें)
उदित	उदिअ	उदेल(उदिअ+ल)

सेट्

(१) जेथें महाराष्ट्रीतील अंत्य अ विकल्पाने कायम रहातो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारापित	कराविअ	करावियल, करविल
विज्ञापित	विण्णविअ	विनावियल, विनविल
मानित	माणिअ	मानियल, मानिल
लिखित	लिहिअ	लिहियल, लिहिल
अर्पित	अप्पिअ	अर्पियल, अर्पिल

करवियल इत्यादि रूपें ज्ञानेश्वरीच्या तीनशें वर्षे पूर्वींचीं आहेत.

(२) जेथें संस्कृतांतील अंत्य त विकल्पानें कायम रहातो

भणित	भणिअ	हाणितल, हाणियल (काव्य)

संध्यापित	संधविअ	सांधितल, सांधियल (काव्य)
हारित	हारिअ	हारितल, हारियल (काव्य)
ज्ञात	——	जाणितल, जाणियल

झणितल=झणतल=झांटल असें रूप वर्तमान मराठींत झालें आहे (झंतल अशिष्ट).

(३) जेथें महाराष्ट्रीतील अंत्य अ कायमचा गेला आहे

बंधित	बांधिअ	बांधिल (बांधियल)
रक्षित	रक्खिअ	राखिल (राखिअल)
उत्तारित	उतारिअ	उतारिल
	उतरिअ	उतरिल
योजित	जोड्डिअ	जोडिल
विहित	विहिअ	विहिल

(४) कित्येक रूपें महाराष्ट्रीतील किंवा संस्कृतांतील रूपांना ल प्रत्यय लागून बनलीं आहेत. त्यांत तैकार किंवा अकार दिसत नाहीं, त्यामुळें सकृद्दर्शनीं तीं विचित्र वाटतात इतकें च.

	संस्कृत	महाराष्ट्री—अपभ्रंश	मराठी
दाः—	दत्त	दिन्न	दिन्नल, दिन्हल, दिधल, दिल (वर्तमान)
धाव्-	धावित	धाविण्ण	धाविन्नल
भण्ः-	भणित	भणिण्ण	हाणिन्नल
उड्डीः-	उड्डीन	——	उडिन्नल, उडल(वर्त.)
शॄः—	शीर्ण	सिण्ण	सिनल
स्तॄः—	स्तीर्ण	तण्ण	ताणल
मीः—	मीन	——	मिनल
पच्ः-	पक्व	पक्क, पिक्क	पिकल, पाकल, (प्रयोजक) पिकल (पिकविल=पिकइल)

भिद् :-	भिन्न	——	भिनल
फण् :–	फांट	——	फाँटल
अव् :–	ऊत	——	उतल
उत्पद:-	उत्पन्न	उप्पण्ण	उपनल
नी:—	नीत	——	नीणिल
युध् :-	युद्ध	——	जुझिनल

(५) किलेक धातू ल प्रत्ययाच्या आधीं उच्चारसौकर्यार्थ आ लावतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री–अपभ्रंश	मराठी
भी	भिह्	भिहाल, भियाल, भ्याल
निरी	निगा, रिगा	निगाल रिगाल,
बुड्	——	बुडाल
भण्	——	ह्मणाल (वर्तमान)
जी	——	जीआल
पा	——	पिआल
जृ	——	जिराल
वी	——	विआल

वी–वीत–वीअ पासून, पाहिले तर, विअल, वियल असे रूप व्हावें. परंतु उच्चारदार्ढ्यार्थ अ ची वृद्धि करून विआल असे रूप बनलें आहे.

वरील रूपांवरून दिसून येईल कीं अनिट् धातूच्या रूपांच्या ल प्रत्यया-मागें इ नसते व सेट् धातूच्या रूपाच्या ल प्रत्ययामागें इ असते. इकारयुक्त रूपें *नियमानें सकर्मक धातूचीं आहेत. तेव्हा असा नियम पडला* कीं सक-र्मक धातूचीं निष्ठारूपें इकारयुक्त करावयाचीं व अकर्मक धातूचीं निष्ठारूपें इकारविरहित करावयाचीं; जसें,

अकर्मक	सकर्मक
बांधल	बांधिल
जोडल	जोडिल
विधेपल	विधेपिल

विकरल केळ

आकळल आकलिल

येथ त्रुटित—तुट्ट—तुटल प्रमाणें जोड्ड, विशेष्य, विकर्र, आकल्ल अशीं निष्ठारूप अकर्मक धातूचीं कल्पून व्यवहार केलेला आहे. त्यामुळें केवळ धातूला च ल प्रत्यय जोडल्याचा भास होतो. हीं सर्व कृदन्तें कर्मणि व भावे होतात.

क्वचित् स्वराघातार्थ द्वित्त ल ज्ञानेश्वरींत आढळतो; जसें, पाहल्ला.

हीं भूतकृदन्तें वर्तमान मराठींत कवितेंत जशींचीं तशीं आहेत. धाविन्नल वगैरे रूपें वर्तमान मराठींत बोलण्यात व गद्यात सध्या नाहींत.

कर्मणि भूतकृदन्तें

कर्मणि जकारान्त रूप घेऊन व त्याला सेट् समजून इकार लावतात व नतर ल (तल=अल=ल) प्रत्यय लावतात.

अनुभविज+इ+ल=अनुभविजेल (ला–ली–लें)

दीज+इ + ल=दीजेल (ला–ली–लें)

जुझ + इ + ल=जुझेल (ला–ली–लें)

तुदादि वर्गांतील धातूस कर्तरि व कर्मणि य आगम होतो, तेव्हां

युध्यते (कर्तरि)=जुज्झए=जुझल (ला–ली–ले)

युध्यते (कर्मणि)=जुज्झए=जुझेल (ला–ली–ले)

पिकल–पिकेल, उपजल– उपजेल, दिसल–दिसेल; लोपल–लोपेल; वगैरे कर्तरि व कर्मणि रूपें होतात.

वर्तमान मराठींत कवितेंत हीं रूपें क्वचित् आढळतात; बोलण्यात नाहींत.

प्रयोजक कृदन्तें

करावियल=करविल (ला ली-लें). पाग़ुलवियल=पाग़ुलैल(ला ली लें)

निरोपियल=निरोपिल (ला ली-लें). आभारवियल=आभारैल (ला-ली लें)

सिक्खापियल=सिक्षापिल (ला ली लं).

कर्मणि

करविजेल (ला-ली-लें), निरोपिजेल (ला-ली-लें). इ. इ. इ.

भावे भूत कृदन्तें

करव–करवल (ला-ली लें)

हसव–हसवल (ला-ली-लें)

प्रयोजक भावे

करविव–कराविवल (ला-ली-लें)

हसविव–हसविवल (ला ली-लें)

हीं सदा प्रथमपुरुषीं चालतात

प्रयोग

हीं कृदन्तें मराठींत कर्मणि व भावे योजतात; ह्मणजे प्रथमपुरुषाच्या एकवचनीं व अनेकवचनीं योजतात. कर्ता सदा तृतीयान्त असतो.

मियाँ, तुवाँ, तेणें, तिया
आह्मीं, तुह्मीं, तेहीं, तिहीं
=
काम केलें, कामें केलीं
स्त्री केली, स्त्रिया केलिया
खांबु केला, खांब केले

वर्तमान मराठींत ह्या कृदन्त विशेषणांची सता तृतीया व सति सप्तमी किंवा सते चतुर्थी होते:—

सता तृतीया

एकवचन	अनेकवचन
त्यानें काम केलेन	त्यानीं काम केलेनीं
त्यानें कामें केलींन	त्यानीं कामें केलींनीं
त्यानें स्त्री केलीन	त्यानीं स्त्री केलीनीं
त्यानें स्त्रिया केल्यान	त्यानीं स्त्रिया केल्यानीं
त्यानें खांब केलान	त्यानीं खांब केलानीं
त्यानें खांब केलेन	त्यानीं खांब केलेनीं

सति सप्तमी

(ज्ञानेश्वरी मराठी) कामें, काम केलेयां, केलिया=कामें,काम केल्यां (वर्तमान मराठी)

सते चतुर्थी

कामें, काम केलेया, केलिया=कामें, काम केल्या, केल्यास (व.म.)

हीं कृदन्तें कर्मणि असल्यामुळें कर्म पुं-स्त्री-नपुंसक असेल त्याप्रमाणें एकवचनी व अनेकवचनी आ–ए, ई–इया, एँ–ईं, हे प्रत्यय लागतात.

केला–केले; केली–केलिया; केलँ–केलीं

प्राकृतात प्रयोजक कर्मणि कृदन्ताचीं दोन रूपें होतात, त्यावरून मराठींत हि दोन होतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कारित	कारिअ, कराविअ	करिवल (कारिअल), करविल (करवियल)
हसित	हासिअ, हसाविअ	हसिवल (हासिअल), हसविल (हसवियल)
शोषित	सोसिअ, सोसविअ	शोषिवल, शोषविल
तोषित	तोसिअ, तोसविअ	तोषिवल, तोषविल

६१ कर्त्तरि क्तवतु

क्तवतु प्रत्यय कर्त्तरि होतो.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवान्	किअवा	किअ+ल+आँ=किअलाँ=केलाँ

पुल्लिंग

१ अहं स्नानं कृतवान् अस्मि= मीं स्नान केलाँ

२ वयं स्नानं कृतवन्तः स्मः= आम्हीं स्नान केलों

३ त्वं स्नानं कृतवान् असि= तू स्नान केलाँसि, केलासि

४ यूयं स्नानं कृतवन्तः स्थ= तुम्हीं स्नान केलाँ, केला

५ स स्नानं कृतवान् अस्ति= तो स्नान केला

६ ते स्नानं कृतवन्तः सन्ति= ते स्नान केले

आकारान्त पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें च ऑकारान्त पुल्लिंगी शब्दाचें प्रथमचें अनेकवचन एकारान्त होतें: केलॉ--केले

मीं स्नान केलॉं, हा प्रयोग सध्या अशिष्ट लोकांत ऐकूं येतो; शिष्ट लोकांत नाहीं.

स्त्रीलिंग

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कृतवती	किअवइ	किअ+ल+अइ=केल अइ= =केल+ई+अइ= केलीए=केल्ये

१ अहं स्नानं कृतवती अस्मि= मीं स्नान केलीए

२ वयं स्नानं कृतवत्यः स्मः= आम्हीं स्नान केलॉं

३ त्वं स्नानं कृतवती असि= तू स्नान केलीएसि

४ यूयं स्नानं कृतवत्यः स्थ= तुम्हीं स्नान केल्या, केलिया

५ सा स्नानं कृतवती अस्ति= ती स्नान केली

६ ताः स्नानं कृतवत्यः सन्ति= त्या स्नान केलिया

मराठींत स्वार्थे ल प्रत्यय लागून क्त व क्तवतु ह्यांचीं रूपें महाराष्ट्री-द्वारा कशीं उत्पन्न होतात, हें बीम्स व होर्न्ले यांना बिलकुल समजलें नाहीं.

वर्तमान मराठींत " मीं स्नान केलॉं " हा प्रयोग नाहीं व केलासि बद्दल केल्यास होतें.

६२ भविष्य कृदन्तें

कर्तरि

(१) होष्यमाण हे एक च भविष्य कृदन्त महाराष्ट्रींतून मराठींत आलें आहे.

(२) कर्तृ, भोक्तृ, यातृ वगैरे शब्दांतील तृ प्रत्ययाच्या ऐवजीं णृ-णार प्रत्यय लागून एक भविष्य कृदन्त मराठींत होतें. भर्तृ ह्या शब्दाचें अपभ्रंश-द्वारा भत्तार, भातार, भर्तार, असें रूप मराठींत होतें. त च्या ऐवजीं ण करून भरणार असें रूप मराठींत होतें. हीं णार प्रत्ययान्त रूपें विशेषणें

असतात तेव्हां त्याना पु-स्त्री-नपुसकलिंगीं आ, ई, एँ हे प्रत्यय अनुक्रमें लागतात. जेव्हा विशेषणें नसतात, तेव्हा अनद्यतनभविष्यति लुट् प्रमाणें ह्याचा प्रयोग होतो. संस्कृतात लुट् मध्यें तृ च प्रथमेचें एकवचन प्रथमपुरुषाच्या अनेकवचनाव्यतिरिक्त सर्व लिंगीं सर्व पुरुषीं व सर्व वचनीं योजतात. त्याप्रमाणें च मराठींत तर णार सर्वत्र योजतात, जसें,

लुट्

संस्कृत	मराठी
१ कर्त्ता अस्मि	करणार
२ कर्त्ता स्मः	करणार
३ कर्त्ता असि	करणार
४ कर्त्ता स्थ	करणार
५ कर्त्ता	करणार
६ कर्त्तारः	करणार

वाटेल तर मराठींत आह् ह्या क्रियापदाचीं वर्तमानकाळाचीं रूपें जोडतात. परंतु न जोडलीं असता चालतें. ह्मणजे लुट् चे सर्व गुण ह्या णार मध्यें आहेत. तेव्हा तें संस्कृत लुट् चे वंशज आहे, ह्यांत संशय नाहीं.

तृ चा अपभ्रंश ता होऊन पुरविता असें हि रूप होतें व त्याला हि लुट् चे सर्व गुण असलेले दिसतात तेव्हा, ता आणि णार अशीं दोन रूपें मराठींत अनद्यतनभूते लुट् चीं विद्यमान आहेत. पैकीं णार हें रूप ज्ञानेश्वराच्या अभंगात येतें ह्या णार प्रत्यय मराठीनें कोठून आणिला किंवा नवा स्वयंस्फूर्तीनें बनविला, तें सांगता येत नाहीं. बहुशः हा ज्ञानेश्वरीहून हि जुना आहे. ह्या लुट् चा पत्ता बीम्स व हॉर्न्ले याना लागलेला नाहीं. हा भविष्य वर्तमान मराठींत फार योजतात.

६३ भविष्य कृदन्तें

कर्मणि व भावे

संस्कृतात तव्यत् (तव्य), अनीयर् (अनीय,), यत् (य), क्यप् (य), ण्यत् (य), आणि केलिमर (एलिम), असे प्रत्यय ह्या कर्मणि व भावे कृदन्ताचे आहेत. क्वचित् कर्तरि प्रयोग होतात.

(सं.) तव्य=(महा.) अव्व=(म.) आव.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
कर्तव्य	करिअव्व	कराव
हसितव्य	हसिअव्व	हसाव
भवितव्य	होइअव्व	होआव

अपभ्रंशांत इएव्वउं, एव्वउं, एवा असे प्रत्यय असून, त्यांचें अनुकरण मराठी करीत नाहीं; महाराष्ट्रीचें अनुकरण करते.

विशेषणें असल्यामुळें ह्यांना पु स्त्री नपुंसकीं आ, ई, एँ हे प्रत्यय अनुक्रमें लागतात.

कर्मणि

त्यानें काम करावें
त्यानीं काम करावें
त्यानें कामें करावीं
त्यानीं खांब तासावा
त्यानीं खांब तासावे
त्यानें भुई उकरावी
त्यानीं भुया उकराविया—व्या

भावे

त्यानें, तिनें, हिणें, त्यानीं — जगावें, मरावें, रहावें, हसावें इ. इ.
बसावें, रडावें, पडावें, लवडावें.
देयावें, घेआवें, सुआवें, गावें, यावें, जावें.

कर्तरि

तो दूध प्यावा, असें मी इच्छितो
ती लुगडें नेसावी, असें तो म्हणतो
इ. इ. इ.

ह्या कृदन्ताचा नामाप्रमाणें उपयोग होतोः—करावें लागे, सांगावें पावे, करावें होय, नाहीं. हें भविष्य कृदन्त वर्तमान मराठींत फार योजतात.

(संस्कृत) अनीय=(मराठी) अणिय=णें

दर्शनीय दरणिय, देखण (णा—णी—णें)

कर्शनीय	कसणिय
शिक्षणीय	सिहाणिय

दसणिया, कसणिया, सिहाणिया, वगैरे संबोधनार्थक प्रयोग नामदेव तुकाराम ज्ञानेश्वर यांच्या अभंगात येतात.

करणीय=करणें, वल्हणीय=बोलणें, मरणीय=मरणें वगैरे रूपें ह्या प्रत्ययाचीं मराठींत आहेत. इदं कर्म मे करणीय मस्ति=हें काम मला करणें आहे. हा ल्युट् (अन) प्रत्ययासारखा च भासतो, परंतु त्याहून भिन्न आहे. हा सकर्मक असल्यास कर्म घेतो; ल्युट् घेत नाहीं.

हे कृदन्त वर्तमान मराठींत फार योजतात.

य=ज

य पासून निघालेलीं जकारान्त कृदन्तें सध्यां मराठींत नामें झालीं आहेत व कृदन्तत्वाची त्यांची ओळख बुझाली आहे.

संस्कृत	प्राकृत	मराठी
पेय	पेज्ज	पेज (स्त्री.)
शय्य	सेज्ज	सेज (स्त्री.)
खाद्य	खाज्ज	खाजें
माद्य	माज्ज	माज
कार्य	कज्ज	काज (ज्ञानेश्वरींत प्रभार्थक)
वाह्य	वोज्झ	वोझें
मेय	मेज्ज	मेज (मोजण्याचें)
आर्य	अज्ज	अजा
वाद्य यंत्र	वज्ज जत्र	वाजत्रें
वध्य	वाज्झ	वांझ
गुह्य	गुज्झ	गूज
भोज्य	भोज्ज	भोजें

६४ अव्ययी कृदन्तें

अव्ययी कृदन्तें भूतार्थी किंवा भविष्यार्थी असतात.

भूतार्थी

क्त्वा (त्वा), ल्यप् (य) व णमुल् (अम्) हे प्रत्यय लागून संस्कृतांत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तें होतात.

(सं.) त्वा=(महा.) ऊण =(म.) ऊन, ऊनि, उनि.

संस्कृत		महाराष्ट्री	मराठी
जी:-	जित्वा	जेऊण	जिणून
भू :-	भूत्वा	होऊण, होअऊण	होऊन
हस्:-	हसित्वा	हसिऊण	हसून
दृश्:-	दृष्ट्वा	दट्ठूण	दाट्टून
पा:-	पीत्वा	पाऊण	पिऊन
दर्शय्:-	दर्शयित्वा	दाऊण	दावून
ग्रह्:-	गृहीत्वा	घेत्तूण	घेऊन

अपभ्रंशांत करेवि, पालेवि वगैरे इकारान्त अव्ययें होतात त्यांच्या धर्तीवर ऊन प्रत्ययान्त अव्ययाला ज्ञानेश्वरींत इकार हमेश लागतो:-जिणूनि, हसूनि, इ. इ. केवळ अकारान्त ऊन प्रत्ययान्त अव्यय ज्ञानेश्वरींत नाहीं.

अपभ्रंशांत प्पिणु, पिणु, विणु असे उकारान्त प्रत्यय ह्या अव्ययाचे आहेत, त्यांच्या धर्तीवर ज्ञानेश्वरींत हि वारंवार ह्या अव्ययाला उकार पादपूरक लागतो.-करुनु, घेउनु, हसुनु, इ. इ.

केवळ य प्रत्यय लागून ज्ञानेश्वरींत भूतार्थी अव्ययी कृदन्तें होत नाहींत. मागधींत होतात. त्यापैकीं कित्येकात इया हा प्रत्यय लागतो, जसें, पेहिया, सॅपेहिया, समुपेहिया, अणुपालिया. सम्प्रेक्ष्य=सँपेहिय=सँपेहिया.

क्ष्य=क्षिय. य=इय. इय+आ=इया. अशा परंपरेनें हा य प्रत्ययोत्पन्न इया प्रत्यय झाला आहे. त्याचा उपयोग ज्ञानेश्वरींत ऊन प्रत्ययाला पादपूरक म्हणून होतो. हें इया पादपूरक अंतीं अनुनासिक घेऊन इयाँ असें रूप नियमानें धारण करतें.

घेऊन+इयाँ=घेऊनियाँ

म्हणून+इयाँ=म्हणूनियाँ

सारांश, त्वा प्रत्ययापासून झालला ऊन व य प्रत्ययापासून झालेला

इया असे दोन्ही प्रत्यय ज्ञानेश्वरी मराठींत एकामागून एक एकदम लागतात व दोन्ही चालींचा बोज एकदम राखतात.

एका कर धातूच्या भूतार्थी अव्ययी कृदन्ताचीं रूपें इतकीं होतातः—

करून, करुन, करूनि; करनि, करूनु, करनु करूनियाँ, करनियाँ, करूनी, करनी; पैकीं करून, करुन हीं रूपें ज्ञानेश्वरीत नाहींत; वर्तमान मराठींत आहेत. इ ज्ञानेश्वरानंतर सुटली.

प्रयोजक साधित धातूचीं रूपें, ह्मणौनि ह्मणवून; करौनि, करवून; हसौनि, हसवून; जागौनि, विकासौनि अशीं होतात व त्याच्या शेवटीं इ, उ व इयाँ हीं पादपूरकें लागतात.

नोहुनि, नेदुनि, वगैरे अकरणरूपें होतात.

धातूच्या मागें उपसर्ग असता य प्रत्यय भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होण्यास संस्कृतात जरूर असतो. त्याचा मागमूस मराठींत कांहीं शब्दांत राहिला आहे.

झट्कृत्य=झडकारिअ=झडकारि=झडकर (वर्तमान मराठी)

झाकृत्य=झाकारिअ =झाकारि =झांकर („ „)

घो कृत्य =घोकारिअ =घोकारि =घोकर („ „)

क्त्वा=त्ता=तॉं

अर्धमागधींत क्ता चा अपभ्रंश त्ता होऊन हें कृदन्त होतें; जसें,

वंदित्वा = वंदित्ता

गंत्वा, = गंता

नीत्वा = नेत्ता

ज्ञानेश्वरींत धातूच्या पुढें तॉं प्रत्यय लागून भूतार्थी अव्ययी कृदन्त होतें: जसें,

वंदित्वा = वंदितॉं

यात्वा = जातॉं

नीत्वा = नेतॉं

कृत्वा = करितॉं

बुद्ध्वा = बुझतॉं

उदाहरण,

कां कामना हिं न करितां । अवसांत घडे पांडुसुता ।
परि वायकांड न शुझतां । लागे जैसें ॥ १०३ ॥
गुल नेणतां तोडीं । घातला दे चि गोडी ॥ १०४ ॥

(अध्याय १८ वा)

हें रूप वर्तमान मराठींत फार येतें.

क्त्वा=त्ताणं=तानॉं

अर्धमागधींत क्त्वा चा त्ताणं अपभ्रंश होतो.

भूत्वा=भवित्ताणं

कृत्वा=करेत्ताणं

त्या च धर्तीवर मराठींत क्त्वा, त्ताणं, तानॉं अशा परंपरेनें आलेला तानां प्रत्यय धातूनां लागून भूतार्थी अव्ययीं कृदन्तें होतात.

भूत्वा=होतानॉं

यात्वा=जातानॉं

नीत्वा=नेतानॉं इ. इ.

हें रूप वर्तमान मराठींत अति येतें.

६५ भविष्य अव्ययीं कृदन्त

तुम्=उम्=उँ, ऊँ

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
जेतुं	जिणिउं	जिणूँ
ग्रहीतुं	घेत्तुं	घेउँ
रमितुं	रमिउं	रमूँ
मर्तुं	मारिउं	मरूँ
ज्ञापयितुं	जाणावेउं	जाणवूँ
निर्मापयितुं	णिम्मावेउं	निर्मवूँ
निर्मातुं	णिम्माउं	निर्मूँ
कर्तुं	काअउं	करूँ

जिणों, घेओं, रमों, जाणवों, करों अशीं हि रूपें सांपडतात.

करुँ, मरुँ, अशीं ऱ्हस्व रूपें हि होतात.

हें कृदन्त वर्तमान मराठींत अति येतें.

६६ संयुक्त क्रियापदें

व्ययी कृदन्ताच्या पुढें अस् व भू वगैरे धातूंच्या रूपांची जोड देऊन संयुक्त क्रियापदें होतात. तेव्हां प्रथम अस् व भू ह्या धातूंचे लकार देतों.

अस्

लट्:— १ असें. २ असूं, असों. ३ अससि. ४ असा–सों. ५ असे, आथि. ६ असति, असति, आथि.

विधिलिङ्:— असिजे, असज्जा.

लोट्:— १ असों सूं. २ असों. ३ अस. ४ असा-सों. ५ असो. ६ असतु.

लङ्:— १ असें. २ असों ३ असस. ४ असा-सों. ५ असे. ६ असत.

लुट्:— असता, असणार

लट्:— १ असेन. २ असूं. ३ ससील. ४ असाल. ५ असेल. ६ असतील.

कर्मणि:— असिजे, असिजो, असिजेल, असिजत, असिजेलें

प्रयोजक:— असविणे

व्ययी कृदन्त:— असत (ता ती तें), सौंत (सौंता-ती-तें) आथिल (ला-ल्या लें), असल (ला ली-ले), (लों-ल्यों लें), असाव (वा-वी-वें).

अव्ययी कृदन्त:— असूनि, असतां, असूनियां, असूं.

भावे, शक्यार्थक:—असवे.

नस्

वरच्या प्रमाणें.

आह् (अस् चें हकारान्त रूप)

लट :—१ आहें. २ आहों. ३ आहासि, आहेसि. ४ आहा-हों. ५ आहे. ६ आहाति.

इतर लकार नाहींत.

२ नास्मि=नाहिँ–हीँ

५ नास्ति=नाथि=नाहिँ हीँ

६ नसति=नाथि=नाहिँ–हीँ

ज्ञानेश्वरींत नाहीं ह्या शब्दाचा क्रियाविशेषणाप्रमाणें हि उपयोग होतो.

"नाहींत" हा शब्द ज्ञानेश्वरींत नाहीं, आधुनिक आहे. "दोन्ही नाहीं" असा अनेकवचनी प्रयोग अध्याय २ ओवी १०४ येथें आला आहे. हा क्रियाविशेषण नाहिं हीं नापि पासून निघालेला आहे.

भू

लट्:- १ होईं- ईं, होएँ–यें. २ होऊॅ–वॉ. ३ होसि. ४ हो-. आ-वा, व्हा. ५ होइ-ई, होए-ये. ६ होँति (व्हॉति)

विधिलिङ :- होज्जा, होइजे

लोट्:- १ हॉं, होऊँ-वॉ. २ होऊँ-वॉ. ३ हो, होईं. ४ होऑ–वॉ, व्हॉं. ५ हो, होवो. ६ होँतु

लङ्:- १ होईं–ईं, होएँ–यें. २ होऊॅ–वॉ. ३ होस. ४ होआ–वा, व्हा. ५ होइ–ई, होए–ये. ६ होँत

लुङ्:- (होत्था) होता (ता-ती-तें)

लुट्:- होता, होणार

लृट्:- १ होईन. २ होऊँ. ३ होँसील. ४ होआल. ५ होईल ६ होँतील.

कर्मणिः– होइजे, होइजो, होइजेल, होइजत, होइजेलें.

प्रयोजकः– होविणे

व्ययी कृदन्तः–होँत (ता-ती-तें), भूतल (ला-ली-लें), हाआव, व्हाव, हब (लॉ ल्यें-लें). (वा-वी-वेँ)

अव्ययी कृदन्तः होउनि–होनि–नु-नियां; होऊॅ–होँ; होतॉं.

भावेः– होववे.

नभू

लट्:- १ नोहें, नव्हे. १ नहों, नोहों, नव्हों, न्हवों. ३ नव्हसि, न्हवसि, नोहोसि. ४ नोहों, नव्हों. ५ नोहे, न्हवे, नव्हे, नव्हे. ६ नोहोति, न्हवंति, न्हवति, नव्हति, नव्हाति, नव्हंति.

लोट्:- १ नोहों. २ नोहों. ३ नोहों. ४ नोहों, नव्हों. ५ नोहो, नहो. ६ नोहोंतु, नव्हंतु, नवतु, इ. इ.

कर्मणिः- न्हविजे, न्हविजत. इ. इ.

व्ययी कृदन्तः—नहोत–नव्हत (ता–ती–तें), न होआव –नव्हाव (वा-वी-वें)

अव्ययी कृदन्तः–नोहोनि, नव्हतां, नोहोनियां, नोहूं.

वर्तमान कृदन्ताचीं संयुक्त रूपें

कर्तरि (अस्)

पुल्लिंगी अकारान्त

एकवचन	अनेकवचन
१ मीं करितु आहें	आम्हीं करित आहों
२ तूं करितु आहेसि	तुम्हीं करित आहा
३ तो करितु आहे	ते करित आहाति–आथि, करिताति (करितात)

कंसांतील रूपें वर्तमान मराठींतील आहेत.

१	करितु असें, करितुसें	करितसों, करित असों
२	करितु अससि, करितुसि	करितसा, करित असा
३	करितु असे, करितुसे	करित असति-आथि, करिताति

पुल्लिंगी आकारान्त

१	करिता असें, आहें	करिते असों, आहों
२	करिता असि, आहेसि	करिते आहा, असा
३	करिता असे, आहे	करिते आथि, करितेति (करित्याति, वर्तमान अशिष्ट)

स्त्रीलिंगी ईकारान्त

१	करिती आहें, असें	करितिया आहों, असों
२	करिती आहेसि, अससि	करितिया आहा, असा (करिता)
३	करिती आहे, असे	करितिया आथि, (करित्याति, करिताति, करतात)

नपुंसक एँकारान्त

१	करितें आहें, असें (करितें)	करितीं आहों, असों (करितों)
२	करितें आहेसि, अससि(करितेंस)	करितीं आहां, असा (करितां)
३	करितें आहे, असे (करितसे)	करितीं आथि, करिताति (करतात)

कर्मणि

३	करिजत आहे, असे, करिजतसे	करिजत आथि, करिजताति

प्रयोजक

३	करावा आहे, असे	करावे आथि, करावेति, बोळगावेति इ. इ.
	करावी आहे	कराविया आथि
	करावें आहे	करावीं आथि

प्रयोजक कर्मणि

३ करविजत आहे, असे, करविजतसे, करविजताहे

३ करविजत आहाति, आथि, करविजताति

भावे

३ करवत आहे, असे, करवतसे, करवताहे

३ करवत आथि, करवताति

अस् चीं भूतकालीन व भविष्यकालीन रूपें वर्तमान कृदन्तानां वर-प्रमाणे लागतातः-करीत, करिता, करितां, करिते असे, असेल इ. इ.

वर्तमान मराठींत, तो, ती, तें करीत आहे, असें नुसतें करीत रूप येतें.

ज्ञानेश्वरींत अकारान्त पुल्लिंगी वर्तमान कृदन्ताचीं अशीं हि रूपें येतातः—

एकवचन	अनेकवचन
१ मी करितु	आम्ही करित
२ तूं करितु	तुम्ही करित
३ तो करितु	ते करित

अपभ्रंशांत वट्ट हा धातु लट् मध्यें असा चालतोः—

१ वट्टउँ	वट्टहुँ
२ वट्टसि	वट्टह

म्हणजे उत्तमपुरुषाचे उँ व हुँ प्रत्यय व मध्यमपुरुषाचे सि व ह प्रत्यय अपभ्रंशांत आहेत. ते घेऊन वर्तमान मराठी येणेंप्रमाणें रूपें करतेः—

पुल्लिंग

१ करितु+उँ=करितों

२ करित+हुँ=करितों

३ करितु+सि=करितोसि—स

४ करित+ह =करिता

५ करितु =करितो

६ करित+आथि=करिताथि=करिताति=करितात.

स्त्रीलिंग

१ करिती + ँ =करितीएँ=करित्यँ=करितेँ

२ करितिया+हुँ =करितियाँ=करित्याँ=करितों

३ करिती+सि =करितीस

४ करितिया+ह =करित्या=करिता

५ करिती =करितीए=करित्ये=करिते

६ करितिया+आथि=करितियाथि=करित्याथि=करित्यात=करितात.

नपुंसक

१ करितें

२ करितीं+हुं=करित्युं=करितों

३ करितें+सि=करितेस

४ करितीं + इ=करिता

५ करितें

६ करितीं, करतात

लट् च्या ऐवजीं हा सयुक्त प्रकार वर्तमान मराठींत प्रचलित आहे.

भू कर्तरि

वर्तमान-भूत-भविष्य

१ मी करितु, करिता, करिती, करितें होईं-एँ, होईन, इ. इ. इ. अस् प्रमाणें.

भूत

१ { मी करीत होतों
मी करिती होतीएँ
मी करित होतें }

२ { राजा होता
राणी होती
माकड होतं }

होता (लुङ्) भूतकालाचें प्रथमपुरुषाचें एकवचन आहे. राजा होता, राणी होती, ह्या वाक्यात होता, होती, हे भूतकाळ आहेत; वर्तमानकाळ नाहीं. होता-ती-तें हीं वर्तमान कृदन्तें हि आहेत. परंतु त्यांपासून वरील वाक्यातील होता, होती, हीं भिन्न आहेत. मूळ (लुङ्) होता=अभूत्. अनुकरणानें वर्तमान कृदन्ताप्रमाणें लिंगप्रत्यय मराठीनें ह्या लुङ् च्या रूपाला लावले.

भूत व्ययी कृदन्ताचीं संयुक्त रूपें

कर्मणि

१ त्यानें केलें, केला, केली

२ त्यानें केलें आहे, केला आहे, केली आहे

३ त्यानें केलें असे, केला असे, केली असे

४ त्यानें केलें होतें, केला होता, केली होती

भावे

१ मला जालें, जालें आहे, जालें असे, जालें होतें इ. इ.

लङ्च्या बरोबरीनें वर्तमान मराठींत हीं रूपें प्रचलित आहेत. अथवा, खरें पहातां, लङ् पेक्षां ह्यांचा च प्रयोग वर्तमान मराठींत फार होतो.

कर्तरि

६१ ह्या कलमांत भूत व्ययी कर्तरि कृदन्ताची व्युत्पत्ति दिली आहे. येथें प्रकार देतों:—

(१)

१ मी केलाँ+उँ=केलों

२ आह्मीं केलाँ+हुँ=केलों

३ तूं केलाँ+सि=केलासि

४ तुह्मी केलाँ+इ=केलाँ

५ तो केला=केला

३ ते केले आथि=केलेति, आणिलेति.

(२)

मी केलाँ आहें, आह्मीं केले आहों, तुह्मीं केले आहा

(३)

मी केलाँ असे

(४)

मी केलाँ होतों, इ. इ. इ.

वर्तमान मराठींत (३) केलास, (६) केलेत, अशीं रूपें होतात.

संयुक्त कृदन्त विशेषणें

पुल्लिंग	स्त्रीलिंग	नपुंसकलिंग
हौंत सौंता	हौंत सौंती	हौंत सौंतें
जाला सौंता	जाली सौंती	जालें सौंतें

वर्तमान मराठींत होत्साता एवढें एक च संयुक्त कृदन्त विशेषण राहिलें आहे.

६७ इतर सहाय धातू

(१) जाल

(जन्) जात=जाअ + ल=जाअल, जाइल, जाल (ला–ली–लें) हें रूप वर्तमान कृदन्ताला लागतें:—

तो बोलता जाला
ती बोलती जाली
तें बोलतें जालें

(२) या=जा

जा ह्या धातूंचीं रूपें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात:—

तो हौंतु जाए
तो धरिला जाई
तो धरूं जाई
तो धरूनि जाई

(३) ई=ए

ए धातूचीं रूपें भविष्य कृदन्ताना लागतात:—

घेऊनि ये
घेऊं ये
घेवों नैए

(४)

बैस, दे, घे, राह, आवड, पाह, सर, लाग, शक, थक, लाभ, साह,

दृश, टाक, ठाक, घाल, हाण, वगैरे धातूंचीं रूपें भविष्य कृदन्तांस अकरण व सकरण लागतात:—

हों दे, होऊं देईं, उरों नेदी; करूनि घे; होउनि राहिला; करूँ आवडे; शोचूँ पाहसि, दा पॉतसे, सँडूं पॉती; उतरों सरला; देवों लागे; करूं सके, देवों शकसि; कोपों लाभे; पव्हों न व्हॉति; करूनि टाकिजे; करूं हाणे इ. इ. इ.

पाह हें रूप महाराष्ट्रींतून पाच धातूंपासून निष्पन्न होतें.

(दृश्) पश्=पह. (प्रयोजक) पाह; त्याचें कर्मणि पाहिजे

प्रकाश्= पआह=पाह

प्रार्थ्= पाह (अपभ्रंश)= पा

प्राप्= प व, (कर्मणि) पाविजे=पाइजे=पाहिजे

प्राह्= प.ह

पश् धातूत्पन्न कर्मणि पाहिजे देखिजे ह्या अर्थी योजतात. पश्= पह= पाह (प्रयोजक). तस्य रूपं अधुना पश्यथि=तेयाचें रूप आतां पाहे (१८ । ३९९)

प्रकाश् धातूत्पन्न पाह धातू येणेंप्रमाणें योजतात:—

सूर्यो पाहे=सूर्य प्रकाशे

दिवो पाहे=दिवस प्रकाशे

सूर्यें पाहिजे=सूर्येण प्रकाश्यते.

प्रार्थ् धातूत्पन्न पा येणेंप्रमाणें योजतात:—

देऊं पाए=देण्याम प्रार्थितो, इच्छितो

हों पातसे=होण्यास इच्छितो.

मिया तें पाहिजे=मया तत्प्रार्थ्यते

प्राप् धातूत्पन्न पाहिजे येणेंप्रमाणें योजतात:—

मला तें पाहिजे=तन्मे प्राप्यते

प्राह् धातूत्पन्न पाह येणेंप्रमाणें योजतात:—

त्वं कर्तुं अर्हसि=तूं करूं पाहसि

त्वया कृतं अर्हति=तुवां केलें पाहिजे

हे पांची प्रकार ज्ञानेश्वरींत आढळतात.

(५) गम्

वर्तमान मराठींत ह्या धातूचीं भूतार्थी कृदन्तें वर्तमान, भूत व भविष्य कृदन्तांना लागतात.

(१) मी येऊन गेलों. (२) मीं येत गेलों. (३) मीं मारिला गेलों.

आहे, असे, असैन, ह्यांचे आणीक जोड दिले तरी खपतात.

हे सर्व सहाय्य धातू वर्तमान मराठींत प्रचलित आहेत.

६८ कांहीं धातूंचीं एकटींदुकटीं रूपें

भल् (चलने) ह्या धातूचें कर्मणि भले हे एक च रूप ज्ञानेश्वरींत सांपडतें व तें तँ, तो, ती, तैसा, तैसें, तैसी ह्या सर्वनामाच्या रूपांशीं जोडलेलें आढळतें:—

भले तें, भले तैसा, इ. इ.

आवड् धातू भल् प्रमाणें च वागतो.

६९ अकरणरूप

धातूंच्या मागें न किंवा पुढें ना किंवा मागें पुढें नाहिँ—हीँ हे निषेधार्थक शब्द लागून अकरणरूपें होतात. नव हा शब्द मागें लागतो.

न लगे=लागे ना=नाहिं लागे, लागे नाहीं, नव लगे

न लगति=लागति ना=नाहिं लागति, लागति नाहिं, नव लागति.

नापि=नाभि=नाहिं. अनुनासिक आगंतुक आहे.

नैव=नव.

नैव गंतव्यं=नव जावें

नोहोनि, नोको, नको, नेंघ, नेंदे, नुठुसे, नेणिजे, नाकले, इ. इ. इ.

(महाराष्ट्री) नकुण (लोट्)=नकु=नको (नकुरु, मा कुरु)

जाऊँ नको—यातुं (वैदिक द्वितीया एकवचन) मा कुरु

तेंहि नको=तदपि मा कुरु.

नको हें क्रियाविशेषण असतें तेव्हां ते नुकम् ह्या संस्कृत निपातापासून निघालें आहे, असें समजावें.

मूळ धातूचा किंवा त्याच्या रूपाचा आद्यस्वर नकार घेतो.

न+होउनि=नोहोनि. न + को=नोको

न+बुझे =नुबुझे. न + आकले=नाकले

हे सर्व प्रकार मराठींत कवितेंत व गद्यात प्रचलित आहेत.

७० कांहीं मराठी धातू

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हस्	हस	हस ए
कृ	कर	कर ई
जी	जअ	जी ए
जी	जिण	जिण ए
संचि	संचि	सोंच ए
सू	सव	सू ए
प्रसू	पसव	पसव ए
प्रस्नु	पण्हअ	पान्ह ए
आरु	आरव	आरव ए
नी	णे, णअ	ने ई
आनी	आण	आण ई
परिणी	परिण	पर्ण ई
उड्डी	उड्ड	उड ए
दा	दे	दे ई
भू	हो, हव	हो ई,हव ए
अनुभू	अनुभव	अनुभव ई
धृ	धर	धर ए ई
वृ	वर	वर ई, ए
सृ	सर	सर ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
हृ	हर	हर ए
तॄ	तर	तर ए
जॄ	जर	जर ए
अवसृ	ओसर	ओसर ए
प्रसृ	पसर	पसर ए, ई
मृ	मर	मर ए
उत्तॄ	उत्तर	उतर ए
उत्कृ	उक्कर	उरक ए, ई
उत्कॄ	उकिर	उकर ई
स्मृ	सर	सर, स्मर ए
विस्मृ	विसर	विसर ए
गै	गा	गा ए
निद्रा	निद्दा	नीद ए
जीव्	जिअ	जी ए
आरुह्	आरुह	आरोह ए
धू	धाव	धु ए
(जि) घ्रा	आइग्घ	चघल ए, ई
पा	पीअ	पी ए
स्था	ठा	ठा ए
उत्था	उट्ठ	उठ इ
दंश्	डस	डस ए
खाद्	खा	खाद, खा ए, ई
आलिप्	अलिव	आलिव, आलव ए, ई
मुच्	मुंच	मोच ई
स्पृश्	फुस्, फास्	पुस ई, फाँस ए, ई
कृप्	करिस	करिप ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
वर्ष्	वरिस	वरिष ए
हर्ष	हरिस–ख	हरिष, हरिस ए
आत्रुट	आतुड	आतुड ए
त्रुट्यति	तुट्ट, तोड	तुट ए, तोड ई
मील्	मेल, मिल्ल	मिल ए मेल ए
उन्मील	उम्मिल	उमल ए
स्फुट	फुट्ट	फुट ए
धा	धा	धा ए
जायते (जन्)	जाअ	जा ए
मा	माअ	मा ए
वा	वाअ	वा ए
निर्मा	णिम्मा	निम ए
निर्वा	णिव्वा	निव ए
प्रतिभा	पडिहाअ	पडिअ ए
प्रतिभास्	पडिहास	पडिहास ए
स्ना	ण्हा	न्हा ए
नृत्	णच्च	नाच ए
युध्	जुज्झ	जुझ ए
मन्	मण्ण	मण ए, म्हण ए
कुप	कुप्प	कोप ए
नश्	णस्स, णास	नश, नाश ए
रुष्	रुस	रुस ए
दुष्	दुस	दुष ए, दोष ए
पश्	पास	पाह ए
क्रुश	कोक	कोक ए
चल	चल्ल, चल	चल ए, चाल ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
परिचल	पअह्ल	पळ ए
जेम्	जेम	जेव ए
रुच्	रुच	रुच ए
लग्	लग्ग	लग, लाग ए
वच्	——	वच ए
विश्रम्	वीसम	विसंव ए
गण्	गण्	गण ई
वेष्ट	वेढ	वेढ ई
प्रकाश्	पआस	पाह ए
प्रार्थ्यते	पाह	पाहिजे (कर्मणी)
संख्या	संघ	सांघ ए
आविकर्ण	आइकण	आइक ए
इ	ए	ए ई,(एइजे,कर्मणि)
उदि	उदे	उदे ई(उदैजे,कर्मणि)
श्वस्	सस	सास ए
उच्छ्वस्	ऊसस	उसस ए
संधा	संढ	सांड, संड ए, ई
भी	बिह	भी, बिह ए
चि	चिण	चिण ई
परिश्रु	परिसुण	परिस ए
प्राप्	पाव, पाअ	पाव ए, पा ए
व्याप	वाव	वाव ए
तक्ष्	तच्च	टॉच ई
शक	सक	सक ए
स्तृ	ठर	ठर ए
छिद्	छिंद	छिंद ए, छिद ए

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भंज्	भंज्	भांज ए
भुज्	भुंज	भुंज ए
युज्	जुज्ज	जुग ए
प्रयुज	पउंज	पुंज ए
ज्ञा	जाण	जाण ए, ई
नज्ञा	णआण	नेण ए, ई
विक्री	विक्किण	विक ए, ई
ग्रंथ	गंठ	गांठ ई
ग्रह्	गेण्ह	घे ई
भण्	भण	ह्मण ए
चमत्कृ	——	चमकव (प्रयो.) ई

महाराष्ट्रींतून मराठींत धातू कसे उतरले ते वरील यादींवरून स्पष्ट आहे. आतां ज्ञानेश्वरीच्या आठव्या अध्यायांतील मराठी धातू कोणत्या संस्कृत धातूंपासून निघाले, त्याची याद पहिल्या ओवीपासून शेवटल्या ओवीपर्यंत देतों:—

ह्मणितलें (भण्)	होये (भू)
अवधारिलें (अवधारि)	ओसणतां (अवसद्)
पुसिलें (प्रच्छ्)	वचे (वच्)
निरोपिजो (निरूपि)	आलें (आगम्)
सांगा (संख्या)	आहे (अस्)
परिवसें (परिभु)	ओलगति (अवलग्)
बोलां (वल्ह्)	ओगरूनि (अवगृ)
भरे (भृ)	निगे (निर्गा)
जाणिजसि (ज्ञा)	लागे (लग्)
देखां (दृश्)	दे (दा)
पवडला (प्रवृत्)	आइका (आविकर्ण्)

जाला (जन्)
कोंदलें (कुन्द्)
पावें (प्राप्)
गाळूनि (गल्)
घेतलें (ग्रह्)
ढाळवलें (ढल्)
निमणें (निमा)
उठीति (उत्था)
फुटे (स्फुट्)
मोडौनि (मुडि खंडने)
पाहिजे (प्रकाश)
प्रसवति (प्रसू)
वाढे (वृध्)
सांचला (संचि)
रचे (रच्)
पातां (पश्)
दीसति (दृश्)
करुं (कृ)
नैये (इ)
विये (वी)
निफजवी (निष्पादि)
आणीति (आनी)
मिळौनियां (मील्)
अधिकरूनि (अधिकृ)
भ्रशे (भ्रंश्)
भोगिजे (भुज)

उपार्जलें (उपार्ज्)
सीर्णे (शॄ)
आलविजे (आलिंप्)
उपशमी (उपशम्)
मैलें (मा)
झांकलें (झप् संवरणे)
मानवे (मन्)
फीटे (स्फिट्)
तुटे (त्रुट्)
आटे (अट् गतौ)
ठेविली (स्थापि)
भेदली (भिद्)
गमेली (गम्)
नेले (नी)
सांधिलें (संधा)
धरुनि (धृ)
दाविजतसे (दृश्)
शोधूनि (शुध्)
पूजिजति (पूज्)
तोपविजे (तुप्)
अपें (अर्प्)
उरे (उर्वर)
पातलें (प्राप्त)
परिहसतु (परिश्रु)
धाइजे (धी)
समातसे (संमा)

सवरूनि (सवृ)	कोप (कुप्)
जलों (ज्वल्)	टाकी (टक्)
पडिलीं (पत्)	लावि (ल्ट)
धूतली (धू)	मीनले (मिल्)
रूलै (रुढ महाराष्ट्री)	चले (चल्)
उतली (व्ये)	नीमणें (निमा)
वुडाला (वुड्ड महाराष्ट्री=वुन्द् निशामने)	जिए (जीव्)
	भिए (भी)
साडिलें (सधा)	चरे (चर्)
उबातेन (उप्माय्)	भिरे (श्रि)
विसकुसे (विकुस्)	*थिरावले (स्थिराय)*
मेकलीति (मेल नाम धातु)	बैसौनि (उपविश्)
आदललेया (आदल्)	सूनि (सू)
पलता (परिचल्)	संभ्रमे (सभ्रम्)
चूकवावेया (चुक महाराष्ट्री)	आकललेनि (आकल्)
ठाके (स्था)	माडतु (मड्)
भले (व्हल्)	फुडे (स्फुट्)
जागता (जागृ)	उमाणले (उन्मा)
भीजे (भिद्)	उल्डुनि (उल्लड्)
जीतेन (जीव्)	वुनुकलले (बुध (बुज्झ)+ कल्)
आठवे (आस्तु)	
स्मरावे (स्मृ)	घडे (घट्)
भावावें (भाव्)	कलाठति (लिल नाम धातू)
घालावें (ग्रह्)	कोंडले (कुड् वैकल्ये)
वर्ततु (वृत्)	राहलेया (रह्)
अभ्यासूनि (अभ्यास्)	विलसे (विलस्)

सरे (सृ)	जिरति (जॄ)
पूरे (पॄ)	सूचत (सूच)
त्यजी (त्यज्)	नश् (नश्)
उघडलेयां (उद्घट्)	पूसे (स्पृश्)
निरुंधी (निरुध्)	संपडे (सपत्)
सेविला (सेव्)	विसंचे (विसंचि)
वाउनि (वह्)	उपजे (उत्पद्)
भेटणें (भिड्)	ठके (टक्)
एकावटणें (एक नामधातू)	पोढलेयां (प्रहुड् प्रावरणें)
लिगटले (लग् नामधातू)	गिवसित (गवेष्)
उपासिति (उपास्)	अचिंतें (चित्)
वाखाणावा (व्याख्या)	वरिपडिला (उपरिपत्)
साहावे (सह्)	भ्रमुनि (भ्रम्)
उपाइली (उत्पद्)	अनुभवलेया (अनुभू)
झाड्डनि (झट्)	आते (अत् बंधने)
निवडुनि (निवट्)	विझौनि (विध्मै)
अव्हेरनु (अवधीर्)	उदितें (उद्यम्)
आवडे (आवृत्)	थरे (स्तृ)
वाढतें (वृध्)	सांभालावे (संभाल्)
दुभतें (दुह्)	लाहुनि (लभ्)
उसिटा (उच्छिष्)	गवली (गवेष्)
सांसिनलें (संसद्)	दाटे (दट्)
ओललें (आवल्)	टाकी (टक्)
दूखे (दुःख्)	वोडवति (अवकर्ष्)
चेइलेया (चित्)	बहुडे (प्रहुट्)
सिंपती (स्पृश्)	वसता (वस)
लोटती (लुट्)	ओलखावे (अवलक्ष्)

रिगत (निर्गा)	डावली (द्राघीयस=डावीया= डावा नामधातु)
शके (शक्)	
पारिखावे (परीक्ष्)	पीकले (पच्)
जुतलेयाँ (युज्)	जोडले (युज्)
प्रतिभासे (प्रतिभास्)	वीटे (विट्)
आप्लवे (आप्लु)	आंवगणें (वग् गतौ)
पेलूनि (प्रेर्)	अनुमानिति (अनुमन्)
गाजति (गज्)	आरूढति (आरुह्)

वरील दोन्ही यादींवरून दिसतें कीं ज्ञानेश्वरींतील बहुतेक सर्व धातु संस्कृतांतून साक्षात् किंवा महाराष्ट्रींद्वारा आले आहेत. अठरा हि अध्यायांत हा च प्रकार आहे.

अष्टमान्हिक समाप्त

नवमान्हिक

७१ तद्धितप्रक्रिया

संस्कृतांतील सर्व तद्धित प्रत्यय स्वता किंवा महाराष्ट्रीद्वारा अथवा अपभ्रंशद्वारा प्रतिनिधिरूपानें ज्ञानेश्वरींत येतात. त्याचा सामग्र्यानें विचार आदेशप्रक्रियेंत करणार आहे. येथें पांच चार प्रत्ययांचा च तेवढा निर्देश करतों.

(त्यप्) त्य=च्च=च

हा प्रत्यय संस्कृतांत अमा, इह, क्व, तसिल्–प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्ययांपुढे होतो. तसिल्प्रत्ययान्त व त्रल्प्रत्ययान्त अव्यये पचम्यर्थी व सप्तम्यर्थी आहेत, तेव्हां मराठीत, शब्दांच्या पचमीला व सप्तमीला हा प्रत्यय लागून, शिवाय अनुकरणानें प्रथमेला व षष्ठीला लागतो.

संस्कृत	मराठी
इहत्य	ईच
तत्रत्य	तेथच
अत्रत्य	एथच

ततस्त्य	तेथूनच
यतस्त्य	जेथूनच
यत्रत्य	जेथच
कुत्रत्य	कोठच
नित्य निघ	नीच इ. इ. इ.

मराठींत प्रथमा, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी ह्यांच्या रूपाने हा प्रत्यय येणेंप्रमाणे लागतो:—

प्रथमा:—घर—घरच, गावच, रामच, नदीच, रमाच, सुंदरच

पचमी:—घराहूनच, गांवाहूनच, नदीहूनच, सुदराहूनच

षष्ठी:— घराच, गांवाच, रामाच, नदीच, रमेच, सुदराच

सप्तमी:—घरिंच, रामिच, नदींच, रमिंच, सुदरिंच

नामाच्या व अर्थात् विशेषणांच्या प्रथमा, पचमी, षष्ठी व सप्तमी प्रमाणे च क्रियाविशेषणांच्या हि सप्तमीखेरीज विभक्ती ह्या त्य=च प्रत्ययामार्गे होतात:—

प्रथमा (कल्पित) तेथच

पचमी तेथूनच

सप्तमी तेथिंच.

हा त्यज च प्रत्यय सर्व नामाना लागतो. पैकी वर्तमान व भूत व भविष्य व्ययी कृदन्ताना येणेप्रमाणें लागतो.

व. कृ. करता–करतेयाच (चा, ची, चें), करत्याच (व. म.)
करती–करितियेच (चा, ची, चें), करतीच (व. म.)
करतें–करतेयाच (चा, ची, चें), करत्याच (व. म.)

भू. कृ. केला –केलेयाच (चा, ची, चें), केल्याच (व. म.)
केली –केलियेच (चा, ची, चें), केलीच (व. म.)
केलें –केलेयाच (चा, ची, चें), केल्याच (व. म.)

भ. कृ. करावा–करावेयाच (चा, ची, चें) करावयाच (व. म.)
करावी–करावियेच (चा, ची, चें), करावियेच (व. म.)
करावें –करावेयाच (चा, ची, चें), करावयाच (व. म.)

भ. कृ. करण —करणेयाचे (चा, ची, चें), करण्याच (व. म.)

ह्या चान्त नामांना व विशेषणांना सर्व विभक्तिप्रत्यय लागतात.

करतेयाचेन, करतेयाचेया; करतेयाचिया, करतेयाचिये

करतियेचेन, करतियेचेया; करतियेचिया, करतेयाचिये

इ. इ. इ.

त्व=त्तण=प्पण=पण

वैदिक त्वन=संस्कृत त्व=महाराष्ट्री त्तण=अपभ्रंश प्पण=मराठी पण

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
दलपतित्व	दलवइत्तण	दलवइप्पण	दलवैपण
सादृश्यं	सरिसत्तण	सरिसप्पण	सरिसेपण
कोमलत्व	कोॅवलत्तण	कोवलप्पण	कोवलेपण
दासीत्व	दासित्तण	दासिप्पण	दासीपण
मदीयत्व	मज्झत्तण	मज्झप्पण	माझेपण

मराठींत पण प्रत्ययाच्या मागें कित्येक पुल्लिंगी शब्दांना एकारादेश विकल्पानें होतो व नपुंसकलिंगी शब्दांना प्राचुर्यानें होतो.

आत्मन् ह्या शब्दाचें भाववाचक आपणपें होतें.

आत्मन् + आत्मन् = आत्मात्मन् = (भाव.) आत्मात्म्य

संस्कृत त्म्य = महाराष्ट्री प्प; जसें माहात्म्य = माहाप्पं (महाराष्ट्री)

तसें आत्मात्म्यं = आप्पणाप्प (महाराष्ट्री) = आपणापें = आपणपॅ (मराठी)

वार्द्धक्यं (वृद्धात्म्य) = वुद्धाप्प (महाराष्ट्री)= वृद्धाप्प (मराठी)

पण ह्या प्रत्ययाला पुल्लिंगी आ प्रत्यय लागून पणा होतो:—

दलवैपणा, माझेपणा इ. इ.

पण हा प्रत्यय ज्ञानेश्वरींत तत्त्व, भाव ह्या अर्थी नामाप्रमाणें योजिलेला आढळतो.

(तल्) ता = ई = ऐ

बहुचकें, छदर्षे, चक्रवर्तें, निश्चितें, चावटें, एकवंकें, मादकें, वगैरे भाववाचक नामें ज्ञानेश्वरींत संपडतात.

ग्राहकता=ग्राहकई (आ च्या बद्दल मराठींत स्त्रीलिंगी ई प्रत्यय नियत आहे) = ग्राहकै = गिऱ्हाइकी

संस्कृतांत (तल्) ता प्रत्यय भाव, धर्म किंवा समुदाय दाखवितो.

चक्रवर्त्ती, चक्रवर्त्ता म्हणजे चक्रवर्तिपण, चक्रवार्त्तता.

गुरुता = गरुवती ह्या भाववाचक शब्दांत ता बद्दल ईकारान्त ती ज्ञानेश्वरींत आहे. ह्या ती ची ई मराठींत झाली.

ग्राहकता = ग्राहकती = ग्राहकई = ग्राहकै= गिऱ्हाइकी.

पीनता ह्या शब्दाचें पीणआ असें महाराष्ट्रींत रूप होतें, परंतु त्याचा स्वीकार मराठीनें केलेला दिसत नाहीं.

गरिवँ, लघिवँ, हार्व, मैन, वैराग, धीरु, वीरु, साहाज, कौंवलिकें वगैरे भाववाचक शब्दाचा विचार आदेशप्रक्रियेंत येईल.

स्वार्थे ल

मतुबर्थक (लच्) ल प्रत्यय (फेन=फेनल) संस्कृतांत आहे. तो महाराष्ट्रींत व मराठींत स्वार्थक झाला आहे. स्वार्थक म्हणजे मूळ अर्थांत फेर न करणारा. जसें:—

(संस्कृत) अंध=(महाराष्ट्री)अधल=(मराठी)अधल (ला—ली—लें)

,, एक=(अपभ्रंश)एकल= ,, एकल (ला—ली—लें).

ह्या ल प्रत्ययाची व्याप्ति मराठींत इतकी विलक्षण आहे कीं महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या पासून भिन्नत्वेंकरून ओळखण्यास मराठीची ही एक च एक नियत खूण आहे. हा प्रत्यय मराठींत व ज्ञानेश्वरींत (१) क्रियापदें, (२) कृदन्तें, (३) नामें, (४) सर्वनामें, (५) विशेषणें, (६) क्रियाविशेषणें व (७) निपात, ह्या साऱ्यांना लागतो. म्हणजे मराठींतील शब्दोदधीच्या सर्व शाखा ह्या प्रत्ययानें व्यापिल्या आहेत. संस्कृतांत व महाराष्ट्रींत हा प्रत्यय नामांना व विशेषणांना तेवढा लागे. मराठीनें संस्कृतापासून व महाराष्ट्रीपासून हा धर्म घेऊन, शिवाय इतर अवशिष्ट शब्दवर्गांना हा धर्म लावण्याची लकब ज्ञानेश्वराच्या पूर्वी तीनशें वर्षांपासून नवीन स्वतः निर्माण केली आहे.

(१) क्रियापदांना ल प्रत्यय

भविष्यति लट् च्या व लङ् च्या सर्व रूपांना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ५२ व्या कलमांत दाखविलें आहे.

(२) कृदन्तांना ल प्रत्यय

कर्मणि क्त व कर्तरि क्तवतु ह्या दोन्हीं कृदन्ताना ल प्रत्यय कसा लागतो तें ६० व ६१ ह्या दोन कलमात दाखविलें आहे ह्या ल प्रत्यय शक ९०५ तील चामुंडरायाच्या शिलालेखात ह्मणजे शक १०१० पासून शक १०९४ पर्यंत असलेल्या हेमचन्द्राच्या पूर्वी विद्यमान होता. हेमचन्द्र ज्या अपभ्रंशाचें (प्राकृताचा तर उल्लेख करावयाला च नको) व्याकरण देतों तो अपभ्रंश निदान महाराष्ट्रात तरी त्याच्या काळीं विद्यमान नव्हता, हे सिद्ध करण्यास एवढी एक च बाब पुरे आहे. कृदन्ताना ल प्रत्यय लागल्याचे हेमचन्द्र एक हि सूत्र देत नाहीं. बाकीं त्याच्या पूर्वीपासून तो मराठींत होता, हें शक ९०५ तील शिलालेखावरून स्पष्ट आहे.

(३) नामाना ल प्रत्यय

विष्णु=विठ्ठु=विठुल=विठ्ठल	काकु=काउ=काउला
कृष्ण=कन्ह=कान्हुल	राजा=राउ=राउल
गोविंद=गोंदु=गोंदुल	पादुका=पाउ=पाउल
दादु=दादुला	छाया=साअ=सावली
बाबु=बाबुल	

(४) विशेषणांना ल प्रत्यय

चाग=चागल (ला—ली—ले)
पीत=पीअ=पिवल ,, ,, ,,
श्याम=साव=सावल ,, ,, ,,
इ. इ. इ.

(५) क्रियाविशेषणाना ल प्रत्यय

जेव्ह + ल=जेव्हल=जेव्हलिँ (सप्तमी)
तेव्ह+ल=तेव्हल=तेव्हलिँ ,,
केव्ह+ल=केव्हल=केव्हलिँ ,,
एव्ह + ल=एव्हल=एव्हलिँ ,,

(६) सर्वनामांना ल प्रत्यय

इव+ल=इवल, तिवल, जिवल, किवल.

(७) निपात

अम् (थोडेंसें) +ल=अमळ (अमळ इकडे ये)

द्राक्+झाक=टाक+ल=टाकलँ (घाईनें)

सद्रागागतः = तो टांकल आला.

अत्र=ल=एथल

तत्र=ल=तेथल

मतुवर्थक (इलच्) इल प्रत्यय

संस्कृत इल=महाराष्ट्री इल्ल=मराठी इल

संस्कृत	अर्धमागधी / महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
प्रथम	पढमिल्ल	पहिल	पहिल (ला-ली-लँ)
उपरि	उवरिल्ल	——	वरिल ,, ,, ,,
पुरस्	पुरिल्ल	——	पुढिल, पुढेल ,, ,,
पूर्व	——	——	पुर्विल ,, ,, ,,
दक्षिण	दक्खिणिल्ल	——	दाक्षिणिल ,, ,, ,,
बहिस्	बाहिरिल्ल	——	बाहिरिल ,, ,, ,,
आदि	आदिल्ल	——	आदिल
मध्य	मज्झिल्ल	——	माझिल

वरिल, पुढिल, बाहिरिल वगैरे ज्ञानेश्वरकालीन शब्द वर्तमान मराठींत वरल, पुढल, बाहेरल असे उच्चारतात. त्यामुळें वर्तमान मराठींत नुसता ल प्रत्यय लागलासें दिसतें. परंतु हा ल ज्ञानेश्वरकालीन इल प्रत्ययाचा अपभ्रंश आहे.

आल, आळ, वगैरे प्रत्ययांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत होईल,

(मतुप्) मत्, वत्

हे प्रत्यय महाराष्ट्रींत व ज्ञानेश्वरींत वन्त व मन्त होतात व अकारान्त पुल्लिंगी व नपुंसकलिंगी शब्दाप्रमाणें व आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दाप्रमाणें चालतात.

संस्कृत	महाराष्ट्री	मराठी
भक्तिमत्	भत्तिवन्त	भक्तिवन्त किंवा मन्त
धनवत्	धनमन्त	धनवन्त
हनुमत्	हणुमन्त	हणमन्त
गुणवत्	गुणमन्त	गुणवन्त

(प्राकृत) इम=इवँ

घोटिव, गाळीवं, भरिव वगैरे तद्धितांचा विचार आदेशप्रक्रियेत करणें प्रशस्त आहे.

(तसि) तः =ता–ताँ

अतः = आताँ

उभयतः = उभयताँ–ता

स्वभावतः = स्वभावता–ताँ

स्वतः = स्वता–ताँ

इल्ल = एल

वर्तमान मराठींत एल प्रत्यय निष्ठाप्रत्ययान्त भूतकृदन्तांना लागतो.

गेल + एल = गेलेल (ला–ली–लें)

मेल + एल = मेलेल इ. इ. इ.

झाणितल, झाणिअल, झाणियल, झाणाल, झातल, झांटल, ह्या रूपांत संस्कृत, महाराष्ट्री, अपभ्रंश, ज्ञानेश्वरी मराठी, एकनाथी मराठी व वर्तमान मराठी ह्यांचें प्रतिबिंब दिसतें.

७२ कृत्प्रत्यय

आ–ई–इर

हे कृत्प्रत्यय धातूंना लागून मराठींत नामें होतातः—

लपी, थपी, सांडी, विखुरी, पाडी, तोडी, मोडी.

यावा, जावा, निगा, चावा, लाजिर, हसिर, नाजिर इ. इ. इ.

याशिवाय जे अनेक कृत्प्रत्यय ज्ञानेश्वरींत आढळतात त्यांचा विचार आदेशप्रक्रियेंत करणें सोईचें आहे.

७३ निपातेतिहास

जे शब्द पदार्थवाची नव्हत ते निपात अथवा अव्यय. ते दोन प्रकारचेः– विकृत आणि अविकृत. ज्यांना विभक्तिकार्य होतें ते विकृत; होत नाहीं ते अविकृत. संस्कृतांतून जसेचे तसे जे आले ते तत्सम; अपभ्रंश होऊन आले ते तद्भव. कित्येक निपात क्रियेचीं विशेषणें असतात. कित्येक शब्दांचा किंवा वाक्यांचा अन्वय करतात. कित्येक उद्गारवाचक असतात; व कित्येक केवळ पादपूरक असतात. हे प्रकार अशास्त्रतेस्तव संस्कृत व्याकरणांत नाहींत. येथें लौकिकार्थानें दिले आहेत.

पादपूरक निपात

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	ज्ञानेश्वरी	वर्तमान मराठी
(१)	चित्	चिअ	——	चि, ची	च
(२)	अपि	भि	——	हि, हिॅ, ही, हीॅ	हि
(३)	त्वै	प्पइ	——	पॅ	पॅ, पॉ
(४)	किं	—	——	कॉं	कां
(५)	उ	—	उ	उ (घेऊनु)	
(६)	इ	—	इ	इ (गेउनि)	इ
(७)	—	इयां(मागधी)	——	इयां	इयां
(८)	किल	किर	——	किरु, कीरु, कीर, कीं	की (आलों की) कीं
(९)	किन्नु	किणो	——	——	किनी, कनी
(१०)	हन्त	—	——	हान	आन्, आणि, न्, नी तो आन् तसा बोलेल! ब्राह्मण नि दारू पीईल! अशा प्रकारची व्यवस्था आणि सरकारानें केली!

(११) तावत्	—— तवँ	तवँ	तवँ, तो, तर (तअ बद्दल)
(१२) तर्हि	—— ——	——	तर

उद्गारवाची

संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१ जय	——	——	जय
२ आर्य	अज	——	जी
३ ॐ	——	——	ॐ
४ नमो	णमु	——	नमो
५ अग	——	——	अगा, आगा, हांगा, गा
६ हंहो	——	——	हॉहो
७ हे	——	——	हे
८ अहो	——	——	अहो, आहो
९ रे	——	——	रे
१० अरे	——	——	अरे, अँरे
११ ए	——	——	ए
१२ अये	——	अइ	अयि (संभावनायां)
१३ रै	——	——	रया
१४ बत	——	——	बा, पाँ
१५ ओ	——	——	ओ, वो
१६ अवे	——	——	अवो
१७ धिक्	——	——	धिक् ग्, धिगि (इ पादपूरक)
१८ हंहो जय	——	——	हॉ जी
१९ ओ कि	——	——	हो कॉ
२० वप्तर्	बप्पु	——	बापु
२१ वप्त्री	बप्पी	——	बाई

२२ हा धिग् हा धिक् च भागिनेय=हध्धी हध्धी च बाहिणेअ=हात् तिच्या बहिन!

२३	हा धिग् हा धिक् च	—	हद्धि	हात् तिच्या
२४	ह्रीच्छ (लज्जायां)	—	—	इश्श्
२५	हालिक	—	—	हल्या
२६	गर्दभ	—	—	गाढवा
२७	—	—	धू	धूत्
२८	—	—	हु	हुँ
२९	—	—	आम	यावॅ,यॅव(निमन्त्रणे,आश्चर्ये.)
३०	—	—	त	त (वाक्योपन्यासे)
३१	—	—	नु	न् (काम करतो न्)
३२	—	—	ऊ	ऊँ: (गर्हाया)
३३	—	—	वले	व्हले, भले (निर्धारणे)
३४	—	—	मामि	माइ, मामि (आमन्त्रणे)
३५	—	—	मणे	मणे, ह्मणे (विमर्शे)
३६	—	—	जेण तेण	जेत्ते, जेहेत्ते (लक्षणे)
३७	—	—	जणु	जणु (इवार्थे)
३८	अह	—	—	अहा
				कटा
				ओसटं
				आथा

उभयान्वयी

किंत्येक अन्वयी निपात शब्दाशब्दाचा अन्वय करितात; कित्येक शब्दाचा व क्रियापदाचा अन्वय करितात; कित्येक गौण व मुख्य वाक्याचा अन्वय करितात आणि कित्येक स्वतंत्र वाक्याचा अन्वय करितात.

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
१	इदानीं	इदाणि (सौरसेनी इद ची सप्तमी)	दाणिं	दाणि–णिं–णी–णीं

२	—	—	इथि	इथेँ
३	—	—	जिथि	जिथेँ
४	—	—	तिथि	तिथेँ
५	—	—	कुथ्र	कुठेँ
६	—	—	एत्थ	एथि,एथ,एथेँ,येथेँ,येथ
७	—	—	तेत्थ	तेथि, तेथ, तेथेँ
८	—	—	जेत्थ	जेथ, जेथेँ, जेथि
९	—	—	कोथ्र	कोठेँ
१० अत्र	अत्थ	—	अथे, इथे
११ तत्र	तत्थ	—	तत्थ, तथे
१२ यत्र	जत्थ	—	जत्थ, जथे
१३*कत्र	कत्थ	—	कठे
१४ कुत्र	कुत्थ	—	कुथे
१५ अतः	अता	—	आताँ
१६ एवमपि	—	एवँइ-हि	एविँ,येविँ
१७ कथमपि	—	केवँइ	केविँ
१८ तथापि	—	तेवँइ	तेविँ
१९ यथापि	—	जेवँइ	जेविँ
२० इतरथापि	—	एरवँइ	एरविँ-एन्हविँ-यन्हविँ येन्हविँ
२१ यावत्	—	यावँ	जवँ, (जौं)
२२ तावत्	—	तावँ	तवँ, (तौं)
२३ इयत्	—	इवँ	*इवँ
२४ एतावत्	—	—	एवँ

२५ कियत्	—	—	*केवँ
२६ इयत् वार	*एद्दहवा	—	एधवाँ
२७ कियत् वारं	*केद्दहवा	—	केधवाँ
२८ यावत् वार	*जेद्दहवा	—	जेधवाँ
२९ तावत् वारं	*तेद्दहवा	—	तेधवाँ

३० एधवाँ = एह्वाँ = एव्हाँ

३१ तेधवाँ = तेह्वाँ = तेव्हाँ

३२ जेधवाँ = जेह्वाँ = जेव्हाँ

३३ केधवाँ = केह्वाँ = केव्हाँ

३४ एव्ह + ल = एव्हल = एव्हलिँ (सप्तमी)

३५ तेव्ह + ल = तेव्हल = तेव्हलिँ ,,

३६ जेव्ह + ल = जेव्हल = जेव्हलिँ ,,

३७ केव्ह + ल = केव्हल = केव्हलिँ ,,

३८ कैसें, कैसेनि, कैसाँ, काइसेनि, काइसाँ, काइसेँ
(कासया, काश्या, काशा)

३९ जैसें, जैसेनि, जैसाँ

४० तैसें, तैसेनि, तैसाँ

४१ ऐसें, ऐसेनि, ऐसाँ

४२ जैं (ज ची सप्तमी)

४३ तैँ (त ची सप्तमी)

४४ कैँ (क ची सप्तमी)

४५ नकैँ, नकाँहि (क ची सप्तमी)

४६ काहि–हिँ–ही–हीँ (काह ची सप्तमी)

४७ काइ–ईं–य–यी–ये–ईँ–इँ–ईँ

४८ काँ (कैं=काइँ=काँय=काँअ=काँ)

४९ तेथौनि, तेथुनि, तेथौनियाँ, तेथूनियाँ, तेथुनु

५० जेथौनि इ. इ.

५१ कोठौनि इ. इ.

५२ येथेनि, एथौनि इ. इ. इ.

५३ (यर्हि) जाँहि, जन्हीं, जन्हें (यर्हि अपि), जरि, जर

५४ (तर्हि) तन्हि, तन्हीं, तन्हें (तन्हि अपि), तरि, तर

५५ (एतर्हि) एरि, एन्हीं इ. इ.

५६ यन्हवि तन्हि

५७ ना (न)

५८ ना तरि, नातन्हि

५९ ना यन्हवि तन्हि

६० जवँ जवँ—तवँ तवँ

	संस्कृत	महाराष्ट्री	अपभ्रंश	मराठी
६१	न, नह	—	—	न, ना
६२	नुक	—	—	नको
६३	नाम	नावँ	—	नॉ (येतोस नाँ!)
६४	नह—नह	—	—	ना—ना
६५	नान्यथा	—	ण अण्णह	नाना (तसे च)
६६	अपि	भि	—	हि—ही—हिँ—हीँ—ईँ इँ
६७	कि(वा)	—	—	किँ, कीँ (अथवा) काँ (किंआ= क्यों=का)
६८	पुनः	—	पुणु	पुणु, पण
६९	यत्	ज	ज	जे, जेँ

७० माङ् (निषेध)	—	—	मा,(मंग अशिष्ट) मग॑(विधि) तो आला; मग, मी गेलों= तो आला; नाहीं, मी गेलों= तो आला; नतर, मी गेलों,
७१ अनंतर	—	—	नंतर, नंतरि
७२ अम्	—	—	अमळ(अम+ल) (वर्तमान)
७३ सपदि	सअइँ	—	सईं–सइँ
७४ मध्य	मज्झ	—	माझि–जि (सप्तमी)
७५ मध्यगृहे	मज्झअरम्मि	—	माझारि–रिँ
७६ उपरि	वरि	—	उपरि, वरि, वर, वरौनि, वरौनियाँ इ. इ.
७७ साहज्येन	—	—	साहाजें, साहाजं
७८ नापि	—	—	नाहि–हिँ-हीँ-ही,नहि
७९ बहिस्	बाहिर	—	बाहिर, बाहिरी, बाहिरौनि, बाहिरिँ–रीँ
८० अभ्यंतरा	भितरा	—	भितरा
८१ नाम एकं	—	—	नावँ एक, नावेक
८२ एक वेलं	—	—	एकोल, येकोल
८३ सपदि ह	—	—	सइँघ=सैँघ
८४ आदौ	—	—	आदिँ–धिँ–दी
८५ झट्	—	—	झडकरि, झाकरि
८६ भणित्वा	—	—	ह्मणौनि, ह्मणुनि, ह्मणुनु इ.इ.
८७ परंतु	—	—	परतु, परि (सप्तमी)
८८ अद्यापि	अज्जइँ	—	अझुइँ, अझुही, आझुइँ, आझुँ (अजून वर्तमान)
८९ नाकिर्	—	—	नकिरे, नाहीं किर, (अशिष्ट) नाहीं कीं (शिष्ट)

९० सहसा	—	—	सहसा
९१ वलें	—	—	वलें
९२ दूरे	—	—	दूरिँ, दूरौनि-नियां
९३ पुरस्	पुढ	पुढ	पुढें, पुढॉं, पुढौनि, पुढारॉं, पुढौतें, पुडुतें,पुडुती(सप्तमी)
९४ मार्गे	मग्ग	—	मागें,मागॉं, मागौनि,माघारॉं माघुती–माघौती–तें–ता (विशेपण)
९५ अन्त	—	—	आँतु, आँतौनि, आँतौत (विशेपण)
९६ कदापि	कइँभि	—	कधीं
९७ —	—	वहिल्ल	वहिलें–ला–ली
९८ सर्वदा	—	—	—
९९ सदा	—	—	—
१०० कि	—	कॅ	काय, काज
१०१ नैव	—	—	नव
१०२ मुधा(उगीच, निष्फळ) सधा(वैदिक)	—	—	सुद्धां (तो सुद्धां आला = तो विनाकारण आला=तो देखील नको असतां उगीच आला)
१०३ समम्	—	—	सवें, समें
१०४ साम्येन	—	—	सवियॉं, सावियॉं
१०५ एकसर	—	एक्कसरिअॅ	एकसरॅं
१०६ नियमेन	—	णेम	नेहमीं
१०७ तत्काल	*तात्काल	तालॉं	तात्काल
१०८ कल्य	कल्ल	—	काल
१०९ अद्य	अज्जि	—	आजि, (आज)

११० उदये	—	—	उद्यॉं, (उद्या)
१११ परेद्यु	—	—	परवॉं
११२ तदितरेद्यु	—	—	तेरवॉं
११३ इतरेद्यु	—	—	एरवॉं
११४ पूर्वेद्यु	—	—	(पुरवॉं) परवॉं
११५ प्रभात	—	—	पहाट
११६ दिवा	दिअ	—	दिआ, दिहा
११७ द्विप्रहर	दुप्पहर	—	दुपार
११८ संध्या	—	—	सांझ-ज
११९ उपसि औपसे	—	—	औपीं-पी शीं अवशीं-सीं
१२० अर्वाक् ,आरात्	—	—	अरौतें
१२१ प्राक्,परात्*	—	—	परौतें
१२२ सनात्	—	—	क्षनें, क्षणीं
१२३ सांप्रतं,सांप्रत्यं	—	—	सांपें, सापेचें
१२४ इतरवेलायां	—	—	एरवेळीं
१२५ अन्यत्	अण्णिअ	—	आणि
१२६ आम्यत्	—	—	भवत (ता, ती, तें)
१२७ मुखर	मोहर	—	मोहर, (मोन्ह)
१२८ संमुखर	—	—	सॅमोहर, सामोर
१२९ खात	खाअ	—	खाल (खाअ+ल) खालीं, खालौनि, इ. इ.
१३० वारयित्वा	—	—	वारून-नि इ. इ.
१३१ वंचित्वा	—	—	वांचूनि इ. इ.
१३२ लगित्वा	—	—	लगि, लागोनियाँ, इ. इ.
१३३ विना	—	—	विण, वीण, विना

१३४ प्रति	—	—	प्रति
१३५ अधित्वा	—	—	अडौनि इ. इ.
१३६ स्तव	तव	—	तव, स्तव
१३७ कारणेन	—	—	कारणें
१३८ कट्	—	—	कड, कडे, कडॉ, कडौनि
१३९ पार्श्वे	—	—	पाशि-सिं, पासौनि, पासाव
१४० कृते	—	—	करितां
१४१ सार्धं(सध्रीम् वैदिक)	सध्रिम्	—	साठिं (स्य अर्थे पासून हा शब्द आला नाहीं)
१४२ यम	—	—	जवल–लिं (सप्तमी)
१४३ पर्यंत	—	—	वेन्दि, वेरि (सप्तमी)
१४४ भर	—	—	भर, भरि (सप्तमी)
१४५ हीन	—	—	हीन
१४६ क्षेम	खेवँ	—	खेऊं (देखत खेऊं)

वाचौनि हें अव्यय वाक्याना हि जोडतें; जसें,

वारा आभाल चि फेडी ।

वांचौनि सूर्यातें न घडी ॥ १२२५ ॥

(अध्याय १८ वा)

तरं हें शब्दयोगी अव्यय तवँ, तव या क्रियाविशेपणाहून निराळे आहे. होर्न्ले साठिं हें अव्यय (त) स्यार्थे पासून व्युत्पादितो. परंतु, तसा प्रकार नाहीं. कारण, तेया साठिं या स्थलीं तेया हें षष्ठीचें रुप असून शिवाय स्यार्थे ह्यांतील स्य हि षष्ठीचा प्रत्यय आहे. ह्मणजे षष्ठीच्या स्य ला आणिक एक स्य लागल्यासारखा होतो. तस्य = तस्स=तहो=तेया अशी परंपरा आहे.

रामस्य = रामस्स=रामह=रामा

रामा + स्यार्थे = स्सात्थे =साठिं

असें होऊं लागेल.

सव्व स्यार्थें पासून साठिं निघालें नाहीं.

सध्रीं हें वेदांत व साधें हें संस्कृतांत अव्यय आहे. त्यापासून साठिं निघालें असें मानणे च उचित आहे.

अव्ययांची परंपरा आदेशप्रक्रियेत येणार असल्यामुळें, महाराष्ट्रींतील व अपभ्रंशांतील रूपें येथें क्वचित् दिलीं आहेत.

अधिं, पैकीं, वारि, वगैरे रूपें अध (अधस्), पैक (समुदाय), वार (घाव) वगैरे शब्दांच्या सतम्या असल्यामुळें येथें दिलीं नाहींत.

सनें नकारार्थी असतें तेव्हां तें सनात् न या दोन अव्ययांपासून निघालेलें असतें.

सनात् (निरंतर)

न सनात् किंवा सनात् न (निरतर नाहीं, निश्चयानें नाहीं).

सनें ह्या अव्ययाचे अर्थ ज्ञानेश्वरींत दोन च आहेतः—निश्चयाने आहे किंवा निश्चयानें नाहीं, ह्या अर्थी.

अधस् ह्या शब्दाचें महाराष्ट्रींत हेट्ठ असे रूप होतें. त्यावरून मराठी हेंट.

अपभ्रंशांत करेवि असें भूतार्थी अव्ययी कृदन्त आहे, त्यापासून करवि-विं हा निपात ज्ञानेश्वरींत झाला आहे. तेया करवि=त्याच्या करून. र चा ड होऊन त्याच्या कडून.

चतुर्थीचा ते-तें प्रत्यय वस्तुतः निपात आहे व तो अर्थे ह्या रूपापासून निघाला आहे. थ चा त मराठींत इतर स्थलीं हि झालेला आहे. उदाहरणार्थ,

करित+आथि=करिताथि=करिताति.

होःथा=होता.

चतुर्थीचा सि-सिं प्रत्यय हि निपाताचा च लोप आहे. पासिं=वासिं= आसिं-सि

मग *आर्श्व हा कल्पित शब्द हि कल्पावयाला नको.

वर्तमान मराठींतील चतुर्थीचा ला प्रत्यय लागोनि ला निपाताचा अवशेष धरल्यास, त्याचा हि निर्देश येथें करणें उचित आहे. हा ला प्रत्यय रामदास व शिवाजी ह्यांच्या नंतर मराठींत प्रचलित झाला. त्याच्यावर फारसी द्वितीयेचा व चतुर्थीचा प्रत्यय जो रा त्याचा अनुकरणात्मक संस्कार घडला, यांत संशय नाहीं.

७४ विशेषणविशेष्य

ज्ञानेश्वरींत बहुतेक सर्व विशेषणें विशेष्यनिघ्न आहेत. ह्मणजे विशेष्याचें जे लिंग, वचन व विभक्ति असेल तें च विशेषणाचें असतें. अविकृत विशेषण क्वचित् आढळतें. तेथें तें विशेष्याशीं समस्त आहे, असें समजावें. अविकृत विशेषणें प्रायः तत्सम व क्वचित् तद्भव असतात. तरतमभावप्रत्यय ज्ञानेश्वरींत नाहींत. पंचमीनें व सप्तमीनें तारतम्य दाखविलें जातें. संस्कृत तरतमभाववाचक विशेषणें मराठींत तद्भावानें येऊन सामान्य विशेषणें झालीं आहेत. लघीयान्=लहान. नवतर=नवथर. पापिष्ठ=पापिट (ल). तारतम्याभावाचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला आहे. संस्कृतांत हि तरतमप्रत्ययावाचून नुसत्या पंचमीनें तरतमभाव दाखविल्याचीं उदाहरणें आहेत.

७५ संधि

महाराष्ट्रीप्रमाणें च मराठींत अजन्त शब्द नाहींत. तेव्हां हल्संधि मराठींत नाहींत. स्वतन्त्र शब्दांतील आद्यन्त्य स्वरांचे संधि महाराष्ट्री प्रमाणें च मराठींत विकल्पानें होतात. ई (हि) ह्या अव्ययाचा मागील शब्दाच्या अन्त्य स्वराशीं क्वचित् संधि होतो.

भलतें+ई=भलतें

एयां कौरवां भलतें जालें ॥ १८१ ॥ अध्याय २ रा ॥

समासांत अच्संधि विकल्पानें होतो.

(१) उदोअस्तूचा किंवा उदयास्ताचा
(२) देहअहंतेचें किंवा देहाहंतेचें
(३) प्रियउपकारु किंवा प्रियोपकारु

(४) दीनउदो किंवा दिनोदय

(५) संसारअर्थी किंवा ससारार्थी

(६) फलअभिलासी किंवा फलाभिलाषी

ज्ञानेश्वरींत प्रातिपदिकाला किंवा पदाला विभक्तिप्रत्यय लागताना कोठें अच्सधि होतात व कोठें होत नाहीत, त्यासंबधानें साद्यन्त विचार आदेशप्रक्रियेनंतर करणें योग्य होईल.

७६ समास

वैदिककालापासून आर्यांचें बोलणें दोन प्रकारचें असलेलें आढळतें; (१) विभक्तीनें विकृत शब्दाची योजना करून व (२) अविकृत शब्द जसेचे तसे च ठेऊन. पैकीं दुसऱ्या बोलण्याला सामासिक बोलणें ह्मणतात. ह्या भाषेत एक अविकृत शब्द दुसऱ्या अविकृत शब्दाच्या पुढें किंवा मागें बोलून विभक्तींचा अध्याहार केलेला असतो. शेवटीं अस् किंवा नास् धातूचीं रूपें योजतात.

समस्त	व्यस्त
गृह द्वार प्रवेशः	= गृहस्य द्वारि प्रवेशः अस्ति
कृत गृह द्वार प्रवेशः अयं	= गृहस्य द्वारि प्रवेशः अनेन कृतःअस्ति

अर्वाचीन व नैय्यायिक संस्कृतांत ह्या समस्त भाषेचा प्रचार अति आढळतो.

व्यस्त बोलणें हि मूळचें समस्त च होतें.

गृह स द्वार् इ प्रवेश स् अन् एन कृ त स् अस् ति

जसा निरनिराळ्या शब्दांचा समास करून ही भाषा झाली आहे. तात्पर्य, मूळचें बोलणें समस्त ह्मणजे अविकृत शब्दांनीं च आर्य चालवीत, असें दिसतें. सशास्त्र विचार करणारे जे नैय्यायिक त्यांनीं हा मूळचा प्रकार स्वीकारिलेला दिसतो.

मराठींत हि संस्कृतातल्या प्रमाणें अत्यल्प प्रमाणावर समस्त बोलणें आहे.

द्वंद्व=	तनुमनजीवें	हसतखेळत	=खादतमोदता
बहुव्रीही=	दोवाडसिंग गाई	वसताउठता	
तत्पुरुष=	तळहात	बोल बोल (बोलल्या)=वाचं वाचं	
कर्मधारय=	गानडोला		
अव्ययीभाव=हातलग			

इत्यादि बहुतेक सर्व प्रकारचे समास ज्ञानेश्वरींत आढळतात.

७७ उपसर्ग

तद्भव धातूंना उपसर्ग लावण्याची चाल ज्ञानेश्वरी मराठींत नाहीं. गतिसंज्ञक अव्ययें मराठी स्वतन्त्रपणें धातूंना लावीत नाहीं. संस्कृत सगतिक धातू मराठींत तद्भावानें आले आहेत.

अनुभविजे (अनु)

साठणें (स)

पडिभासणें (प्रति)

उडणे (उत्)

निगे (निर्)

ओलवणें (अव) इ. इ.

७८ प्रयोग

संस्कृतांतल्याप्रमाणे ज्ञानेश्वरांत कर्तरि, कर्मणि व भावे असे तीन प्रयोग आहेत. त्यांचीं उदाहरणें नवव्या अध्यायांतील देतो. कारकप्रक्रिया मध्यकालीन भ्रष्ट संस्कृतांतील किंवा महाराष्ट्रींतील आहे असें समजावें.

(१) अवधान देइजे (कर्मणि विधिलिङ्) अवधान दीयेत ।

(२) प्रतिज्ञोत्तर आइकां (कर्तरि सकर्मक लट्) प्रतिज्ञोत्तरं आविकर्णयत ।

(३) न बोलें (कर्तरि अकर्मक लट्) न वल्हामि ।

(४) मले सांसिनले (कर्तरि क्तवति कृदन्त) मालाः संसिद्धवन्तः ।

(५) माउली वालक रिझवी (णिचि कर्तरि) माता बालकं अर्जयति ।

(६) पढियो हो (कर्तरि लोट्) प्रेम भवतु ।

(७) (आम्ही) सलगी करित आहों (कर्तरि लट् + वर्तमान सकर्मक कृदन्त) संलग्नतां कुर्वन्तः स्मः ।

(८) सारस्वतें पढों सिकिजे (कर्मणि लट् + भविष्य कृदन्त) सारस्वतेन पठितुं शिक्ष्यते ।

(९) परिमळें काइ तुरुंबावें (कर्मणि तव्यति भविष्य कृदन्त) किं परिमलेन तर्पितव्यं ।

(१०) (मी) ह्मणे (कर्तरि लट् अपभ्रंश ॐ प्रत्यय) अहं भणामि ।

(११) विचारिजो (भावे लोट्) विचार्यतां ।

(१२) बोलु स्वीकराल (कर्तरि लट् सकर्मक) वचनं स्वीकरिष्यथ ।

(१३) तुह्मी संतोषिजे (कर्तरि विधिलिङ्) यूयं संतुष्येत ।

(१४) तुह्मी घेतले आहा(कर्तरि क्तवति+लट्)यूयं गृहीतवन्तः स्थ।

(१५) हें जाणावलें (णिचि क्त) इदं ज्ञापितं ।

(१६) (मी) बोलिलां (कर्तरि क्तवति उत्तमपुरुष एकवचन) अहं उक्तवान् ।

(१७) चांदणें पिकविजत आहे (कर्मणि णिचि वर्तमान कृदन्त+लट् (आह)) चंद्रिमा पाच्यमाणः अस्ति ।

(१८) पाणी थिजवावें न लगे (णिचि तव्यति+लट्) पानीयं अवोस्तारयितव्यं न लगति ।

(१९) (मी) लाजिलों (कर्तरि क्तवति + अपभ्रंश ॐ लट्) अहं लज्जितवान् ।

(२०) शब्दब्रह्म निदिजे (कर्तरि विधिलिङ्) ब्रह्म निद्रेत् ।

(२१) शब्दु मावळलेयां (मावळला ह्या आकारान्त शब्दाची सप्तमी) शब्दे मापिते ।

(२२) (मियां) पढियंतेयां होआवें (कर्मणि तव्यति. पढियंत+यत् पढियंतेयां) मया प्रियवत् भवितव्यं ।

(२३) अर्थु वाट पाहे (पश्-पह् सकर्मक कर्तरि लट् अनिट्)अर्थो मार्गं पश्यति ।

*(२४) अभिप्राओ अभिप्रायातें विये (सकर्मक कर्तरि लट्. अभिप्रायार्थें = अभिप्रायातें) अभिप्रायः अभिप्रायं प्रतिवेति।

(२५) आमुतें गोडां करावे (कर्मणि तव्यति. गोड+वत् गोडां) युष्माभिः अस्मान्प्रति गुडवत् कर्तव्यं ।

(२६) बीज तुज सांघिजैल (कर्मणि लृङ्) बीजं ते संख्यापिष्यते।

(२७) कापडाची होंति काय पेटी (कर्तरि लुङ्) पेटिका अभूत्।

(२८) आर्डि दीसति (कर्मणि लट्) दर्यः दृश्यन्ते ।
भूतें गमति ,, भूतानि अधिगम्यन्ते

(२९) भूतजात मातें भावी (णिचि लट्. मातें चतुर्थीचा अर्थ कर्म) भूतजातं मां भावयति ।

(३०) उपपत्ती तुज सांघितलिया (कर्मणि सकर्मक) मया उपपत्तयः ते संख्यापिताः ।

(३१) कोंभ निगताति (कर्तरि अकर्मक + कृदन्त) नवपल्लवाः निर्येतः संति ।

(३२) दूधातें विख म्हणति (कर्तरि सकर्मक लट्) दुग्धं विषं मन्यन्ते ।

(३३) मातें मानुष मानीति (,, ,, ,,) मां मानुषं मानयंति ।

(३४) यया अभिप्राया विसरसि (कर्तरि लट्) इमं अभिप्रायं विस्मरसि ।

(३५) स्थूलदृष्टी देखिजे मातें (भावे लट्) मां प्रति स्थूलदृष्ट्या दृश्यते ।

(३६) अमृतें अमरां न्हविजे (भावे लट्) अमृतेन अमरवत् न भूयते ।

(३७) सिंहें कुहां पातलें (भावे भूत कृदन्त) सिंहेन कूपे हतं ।

(३८) साउली न पांतां (भावे भविष्य कृदन्त) छायां न दृष्ट्वा ।

(३९) कोण्हींयेकु कांजी पिआला (कर्तरि क्तवत्) कोपि कांजिकां पीतवान् अस्ति ।

(४०) घेपे ना दीजे (भावे लट्) गृह्यते न दीयते ।

(४१) इयें वायाणीं असतु (कर्तरि लोट् अकर्मक) इमानि व्यर्थाणि संतु ।

(४२) आपुलें उत्तमत्व नाठवे (भावे लट्) आत्मीयं उत्तमत्वं न आस्मृयते ।

(४३) काइ पुरे ह्मणवे (भावे लट्) अलं इति कथं भण्यते ।

(४४) ऐसें एकत्वें मानवे विश्व तेया (भावे लट्) तस्मै विश्वं मान्यते ।

(४५) कोणें कें उपासिलां नोहें (क्तवति कर्तरि+आह कर्तरि) केन कदा अहं उपासितवान् नास्मि ।

(४६) आकाशें वसावें, वायू नसावें, पावकें दाहावें, जळें वर्षावें= आकाशेन वस्तव्यं, वायुना नास्तव्यं, पावकेन दग्धव्यं, जलेन वर्षितव्यं.

(४७) जे आपण चि होत (कर्तरि लङ्) ये स्वयं अभवन् ।

(४८) मातें चि जेणें पाविजे (भावे लट्) मां प्रति येन प्राप्यते तत्पुण्यं ।

(४९) मी न पविजे (कर्मणि लट्) अहं न प्राप्ये ।

(५०) जे आथिलेपण मिरवी (णिचि लट्) यत् संपन्नतां मंडयति ।

(५१) जेणें पेटी निक्षेपिली (कर्मणि क्त) येन पेटिका निक्षिप्ता ।

(५२) तेणें मातें स्मरिलें (भावे क्त) तेन मामुद्दिश्य स्मृतं ।

(५३) जे जन्मले (कर्मणि क्त) ये जन्म प्राप्तवंतः ।

(२२) (मियां) पढियतेया होआवें (कर्मणि तव्यति. पढियत+वत् पटियतेया) मया प्रियवत् भवितव्य ।

(२३) अर्थु वाट पाहे (पश्-पद् सकर्मक कर्तरि लट् अनिट्)अर्थो मार्गं पश्यति ।

*(२४) अभिप्राओ॰ अभिप्रायातें विये (सकर्मक कर्तरि लट्. अभिप्रायार्थे = अभिप्रायातें) अभिप्रायः अभिप्राय प्रतिवेति।

(२५) आमुतें गोडा करावें (कर्मणि तव्यति. गोड+वत् गोडां) युष्माभिः अस्मान्प्रति गुडवत् कर्तव्य ।

(२६) बीज तुज साधिजैल (कर्मणि लट्) बीज ते सख्यापिष्यते।

(२७) कापडाची होंति काय पेटी (कर्तरि लुङ्) पेटिका अभूत्।

(२८) आटिं दीसति (कर्मणि लट्) दर्यः दृश्यन्ते ।
भूतें गमति ,, भूतानि अधिगम्यन्ते

(२९) भूतजात मातें भावी (णिचि लट्. मातें चतुर्थीचा अर्थ कर्म) भूतजात मा भावयति ।

(३०) उपपत्ती तुज साधित्तलिया (कर्मणि सकर्मक) मया उपपत्तयः ते सख्यापिताः ।

(३१) कोंभ निगताति (कर्तरि अकर्मक + कृदन्त) नवपल्लवाः निर्यतः सति ।

(३२) दूधातें विस म्हणति (कर्तरि सकर्मक लट्) दुग्ध विष मन्यन्ते ।

(३३) मातें मानुष मानीति (,, ,, ,,) मा मानुष मानयति ।

(३४) यया अभिप्राया विसरसि (कर्तरि लट्) इम अभिप्रायं विस्मरसि ।

(३५) स्थूल्दृष्टी देखिजे मातें (भावे लट्) मां प्रति स्थूलदृष्ट्या दृश्यते ।

(३६) अमृतें अमरां न्हविजे (भावे लट्) अमृतेन अमरवत् न भूयते ।

(३७) सिंहें कुहां घातलें (भावे भूत कृदन्त) सिंहेन कूपे हतं ।

(३८) साउली न पाता (भावे भविष्य कृदन्त) छायां न दृष्ट्वा ।

(३९) कोण्हींयेकु काजी पिआला (कर्तरि क्तवत्) कोपि कांजिका पीतवान् अस्ति ।

(४०) घेपे ना दीजे (भावे लट्) गृह्यते न दीयते ।

(४१) इयें वायाणीं असतु (कर्तरि लोट् अकर्मक) इमानि व्यर्थाणि सन्तु ।

(४२) आपुलें उत्तमत्व नाठवे (भावे लट्) आत्मीय उत्तमत्वं न आस्तूयते ।

(४३) काइ पुरे ह्मणवे (भावे लट्) अल इति कथं भण्यते ।

(४४) ऐसें एकत्वें मानवे विश्व तेया (भावे लट्) तस्मै विश्व मान्यते ।

(४५) कोणें कें उपासिलां नोहें (क्तवति कर्तरि+आह कर्तरि) केन कदा अहं उपासितवान् नास्मि ।

(४६) आकाशें वसावें, वायू नसावें, पावकें दाहावें, जळें वर्षावें= आकाशेन वस्तव्य, वायुना नास्तव्य, पावकेन दग्धव्य, जलेन वर्षितव्य.

(४७) जे आपण चि होत (कर्तरि लङ्) ये स्वय अभवन् ।

(४८) मातें चि जेणें पाविजे (भावे लट्) मां प्रति येन प्राप्यते तत्पुण्य ।

(४९) मी न पविजे (कर्मणि लट्) अहं न प्राप्ये ।

(५०) जे आथिलेपण मिरवी (णिचि लट्) यत् सपन्नतां मडयति ।

(५१) जेणें पेटी निक्षेपिली (कर्मणि क्त) येन पेटिका निक्षिप्ता ।

(५२) तेणें मातें स्मरिलें (भावे क्त) तेन मामुद्दिश्य स्मृत ।

(५३) जे जन्मले (कर्मणि क्त) ये जन्म प्रानवतः ।

(५४) जिहिं मी ओलावा केला (कर्मणि क्त) यै रहं आश्रयः (आर्द्रस्थान) कृतः ।

(५५) कोण कोणा पाहातसे जाणवे ना (भावे लट्)कः कं पश्यति न ज्ञायते ।

(५६) परि तेया हि हे क्षेत्र नेणवे चि (भावे लट्) परं तस्यापि एतत् क्षेत्र न ज्ञायते । १३ । ६९

वर्तमान मराठी

	ज्ञानेश्वरी मराठी	वर्तमान मराठी
(सकर्मक कर्तरि)	रामु गाये मारितु	रामा गाय मारितो
(अकर्मक कर्तरि)	रामु गाईतें मारितु	रामा गाईस मारितो
(कर्मणि)	रामें गाये मारिली	रामाने गाय मारिली
(भावे)	रामें गाईते मारिलें	रामाने गाईस मारिले

पतोजी मुलास मारितो व पतोजी मूल मारितो ह्या दोन वाक्यांत अर्थभेद आहे. पहिल्यात मारितो ह्मणजे जीव घेतो आणि दुसऱ्यात मारितो ह्मणजे छड्या, काठ्या, बुक्के, चपराका मारितो. रामा गाय मारितो ह्मणजे ठार करितो आणि रामा गाईस मारितो ह्मणजे काठी, तरवार, इत्यादींनीं प्रहार करितो. पहिलें क्रियापद सकर्मक आहे व दुसरें अकर्मक आहे. रामानें गाईस मारिली, हें वाक्य ऐतिहासिक दृष्ट्या अशुद्ध आहे. श्रेष्ठ ग्रंथकारांच्या प्रचारांत आल्यास शुद्ध मानून कसा तरी निर्वाह करावा लागेल. मराठींत भावे क्रियापद चतुर्थीप्रत्ययान्त नामाच्या लिंगाप्रमाणे चालतें, असा नियम करावा लागेल.हा सर्व घोंटाळा दादोबानें केला आहे. त्यानें स,ला,तें हे चतुर्थीचे प्रत्यय द्वितीयेचे कल्पिले. तसे कल्पिण्यास ऐतिहासिक आधार कांहीं एक नाहीं.

संस्कृत

मह्य, मे पानीय रोचते

ज्ञानेश्वरी

मज, मातें पाणीं रुचे

वर्तमान मराठी

मातें, मला पाणी रुचतें

येथें मातें, मला ह्या चतुर्थ्या आहेत. सि व तें हे चतुर्थीचे प्रत्यय ज्ञानेश्वरकालीं होते. त्यांचा अर्थ कधीं कर्म असे, कधीं संप्रसारण असे. वर्तमान मराठींत हि तो च प्रकार आहे. स, ला, तें हे द्वितीयेचे प्रत्यय मानणें अनैतिहासिक आहे. दादोबानें आपलें व्याकरण इंग्रजी व्याकरणावरून रचिलें आहे. संस्कृत, महाराष्ट्री व अपभ्रंश ह्यांच्या व्याकरणावरून च मराठी व्याकरण रचिलें पाहिजे. इंग्रजी डेली मेयर् मधील प्रयोग संध्येंतील न्यासांना लावण्यासारखें च दादोबाचें कृत्य होतें. पाणिनी सारखा सूर्य सोडून, इंग्रजी कंदील घेतल्यामुळें दादोबा जागोजागीं उपहसनीय झाला आहे.

होणें नाहीं (भवनीयं नास्ति) व होआवें नाहीं (भवितव्यं नास्ति) असे प्रयोग ज्ञानेश्वरींत येतात. येथें होणें व होआवें हीं भविष्य कृदन्त नामें आहेत. हीं एँकारान्त नपुंसक शब्दांप्रमाणें चालतात. होणेया, होआवेया इ.इ.इ.

नवमान्हिक समाप्त

येणेंप्रमाणें (१) वर्णेतिहास, (२) शब्दविभक्तिप्रत्ययेतिहास, (३) क्रियाविभक्तिप्रत्ययेतिहास व (४) निपातेतिहास, असे चार भाग येथपर्यंत संपले. त्यांत ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेचा सांगाडा ज्या शिरांनीं व स्नायूंनीं व धमन्यांनीं व मांसपेशींनीं ताणून धरिला व आच्छादिला आहे, त्यांचा मागमूस व पूर्वस्वरूप अपभ्रंशांत, महाराष्ट्रींत व संस्कृतांत कसें होतें तें दाखविलें आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं ज्ञानेश्वरी मराठीपर्यंत सर्व धावींची परंपरा अव्याहत लागली आहे. कित्येक वैदिक धावी संस्कृतांत गळाल्या; कित्येक संस्कृत धावी महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशांत नाहींश्या झाल्या व कित्येक महाराष्ट्री धावी ज्ञानेश्वरी मराठींत लुप्त झाल्या. परंतु कोणत्या धावी कोठें लुप्त झाल्या, हें आतां नक्की कळलें. शंकेला जागा राहिली नाहीं. वर्ण, शब्द, धातू व निपात ह्यांतली अशी एक हि प्रधान धात्र राहिली नाहीं कीं जिचें मूळ दाखविलें गेलें नाहीं. तसें च, हेमचंद्र ज्या अपभ्रंशाचें व्याकरण देतो, त्याहून निराळ्या अपभ्रंशापासून मराठी निघाली, असें म्हणण्याकडे प्रवृत्ति होते. इतकें च नव्हे, तर मराठी ज्या अपभ्रंशापासून निघाली तो अपभ्रंश महाराष्ट्रीहून फारसा भिन्न नसावा, असें हि म्हणणें प्रशस्त वाटतें. गोडबोले, 'होर्न्ले, बीम्स वगैरे वैय्याकरणांनीं ज्या शेकडों धावींची परंपरा दाखविली नव्हती किंवा चुकीची दाखविली होती, ती येथें पायाशुद्ध दाखविली आहे,